ERMENİ ASILLI OSMANLI NAZIRLARINDAN GABRİYEL NORADUNKYAN EFENDİ

(AN OTTOMAN ARMENIAN MINISTER: GABRIYEL NORADUNKHIAN EFFENDI)

Doç. Dr. Ercan KARAKOÇ
Yıldız Teknik Üniversitesi,
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü

Öz: *Gabriyel Noradunkyan Efendi, uzun yıllar Osmanlı bürokrasisinde üst düzey görevlerde bulunmuş, II. Abdülhamit döneminin önemli devlet memurlarından birisidir. Hariciye Nezareti'nde çeşitli kademelerde görev almış, bilahare Babıâli Hukuk Müşaviri olmuştur. Osmanlı siyasi tarihi açısından oldukça önemli bir eser olan Recueil d'actes internationaux de l'empire Ottoman adlı kitabın müellifidir. Başarılı çalışmalarından dolayı muhtelif rütbe ve nişanlarla taltif edilmiştir. II. Meşrutiyet döneminde Meclis-i Âyan üyesi olan Gabriyel Noradunkyan, o dönemde kurulan birçok kabinede Ticaret ve Nafıa Nazırlığı ile Hariciye Nazırlığı görevlerini ifa etmiştir. Osmanlı Devleti'nin son yıllarında Paris'e yerleşen Noradunkyan Efendi, bu dönemde kurulan Ermeni heyetlerinde yer almıştır. Paris'teki yaşamı sırasında anılarını yazmaya başlamış ama neticelendirememiştir. İlk başta Aram Andonyan'la başlanan anıları yazma işi, daha sonra Fransız yazar Bertrand Bareilles'le devam etmiştir. Bu çalışmada R. H. Kevorkian tarafından kaleme alınan ve Çağdaş Ermeni Tarihi İncelemeleri'nde yayımlanan Gabriyel Noradunkyan Efendi'nin anılarının Fransızca'dan tercümesine yer verilecektir. Yazıda Noradunkyan Efendi tarafından anlatılan hadiseler ve neticelerinin Osmanlı arşiv belgeleri ile büyük oranda paralellik arz ettiği görülmektedir.*

Anahtar Kelimeler: *Gabriyel Noradunkyan Efendi, II. Abdülhamit, Osmanlı Devleti, Anılar ve Ermeni Meselesi.*

Abstract: *Gabriyel Noradunkhian Effendi, who had been in key positions in Ottoman bureaucracy for many years, was one of the most important civil servants of Abdulhamid II period. He completed significant tasks in Ottoman Foreign Affairs, and then worked as a legal adviser in the Sublime Porte. He was the author of titled Recueil d'actes internationaux de l'empire Ottoman being compilation of almost all Ottoman treaties. He was rewarded with various ranks and awards for his successful services. Gabriel Noradunkhian Effendi who was a member of the Senate during*

the Second Constitutional Era, served as the Minister of the Trade and Public Works and the Minister of the Foreign Affairs in many Cabinets established at that time. Noradunkhian Effendi, who settled in Paris in the last years of the Ottoman Empire, took place in the Armenian Committees which were founded in this period. He began to dictate his memoirs while living in Paris, but could not put an end. At first, he started writing his memoirs with Aram Andonian, then continued with a French writer Bertrand Bareilles. In this study, the Memoirs of Gabriel Norandunkhian Effendi penned by R. H. Kevorkian and published in Revue d'histoire arménienne contemporaine shall be included in the translation from the French. In the memoirs, the events and results which were told by Noradunkhian Effendi is seen to largely correspond with the records of the Ottoman archive.

Key Words: *Gabriyel Noradunkhian Effendi, II. Abdülhamit, Ottoman State, Memoirs and Armenian Issue.*

Gabriyel Efendi (1852-1936),[1] imparatorluğun çöküş yıllarında yapmış olduğu önemli hizmetleriyle ön plana çıkan ünlü bir Osmanlı Ermenisi'dir. Meşhur Noradunkyan ailesine mensuptur. Ailenin kökeni günümüzde Kemaliye olarak bilinen Eğin'e dayanmaktadır. Kendisi Üsküdar doğumludur ve başarılı bir eğitim hayatı vardır. Kadıköy Saint Joseph Fransız Koleji'nden mezun olduktan sonra Paris'e gitmiş, burada Collège de France, Sorbonne Üniversitesi ve Ecole des Sciences Politiques'e devam ederek hukuk, siyaset bilimi ve diplomasi alanlarında eğitim almıştır. Fransızca, İngilizce ve İtalyanca bilen Noradunkyan Efendi, Mekteb-i Hukuk-ı Şahane'de diplomasi, siyaset bilimi ve hukuk dersleri vermiştir. Kendisi 1886'da kurulan Galata'daki Ermeni Getronagan Lisesi'nin ilk muallimleri arasındadır. Ayrıca Ermeni cemaati Cismani Meclisi'nde görevler yapmıştır. Sultan Abdülaziz zamanında 18 Aralık 1875'de Hariciye Nezareti, Hariciye Kitabeti Kalemi'nde işe başlamış ve birkaç ay sonra da Tahrirat-ı Ecnebiye Kalemi'ne geçmiştir. Bilahare çalışmalarıyla temayüz ederek Babıâli Hukuk Müşaviri olmuştur.[2] Noradunkyan Efendi, Hariciye Nezareti'nde görevde olduğu süre içinde Osmanlı İmparatorluğu'nun dış devletlerle olan sorunları için kurulan çeşitli heyetlerde görevler almıştır. Sırbistan Tahdid-i Hudut Komisyonu, Avrupa Karma Komisyonu ve Anadolu Tahdid-i Hudut Komisyonu bu şekilde görev yaptığı heyetlerden bazılarıdır.[3] 28 Mart 1881'de Çetine (Podgorica) Sefareti (Karadağ) başkâtipliğine tayin edilen Gabriyel Efendi,[4] 12 Mart 1883 tarihinde bu görevinden alınmıştır.[5] Çetine Sefareti'ndeki vazifesi, memuriyet hayatı boyunca elçilikte görev yapma bakımından Noradunkyan Efendi'nin ilk ve tek yurt dışı hizmetidir.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra II. Abdülhamid tarafından Meclis'i Âyan [Senato] üyeliğine atanmıştır.[6] Sivil bürokrasiden gelen Gabriyel Noradunkyan Efendi Meclis-i Âyan'da, Kanun-ı Esasi (Anayasa), Adliye,

1 Gabriyel Noradunkyan hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ercan Karakoç, "Gabriyel Noradunkyan Efendi: Ermeni Asıllı Bir Osmanlı Nazırı ve Ermeni Meselesine Bakışı", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, Cilt 7, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 47-74.

2 İngilizlerin Osmanlı Devleti'yle ilgili hazırladıkları raporlardan 1906 yılına ait olanında Noradunkyan Efendi'den şöyle bahsedilir: "… Müslüman meslektaşına göre [İbrahim Hakkı Bey] daha dar bakış açısına sahip olmasına rağmen zeki bir hukukçu… Şu anda devlet hizmeti içinde kalan en tanınmış Ermenilerden biri ve Patrikhane Halk (Milli) Meclisi üyesi." General Report on Turkey for 1906. (Mr. G. Barclay). FO 881/8982.

3 BOA, DH. SAİD, 81/473; *Servet-i Fünûn*, Nr. 32, 8 Ağustos 1324/21 Ağustos 1908.

4 BOA, İ. HR., 17577. Gabriyel Efendi'ye bu görevi esnasında Karadağ hükümeti tarafından 3. rütbeden Danilo nişanı tevcih edilmiş (BOA, İ. HR., 17903), söz konusu nişan 1884 yılında 2. rütbeye yükseltilmiştir (BOA, DH. SAİD, 81/473).

5 BOA, İ. HR., 18111.

6 Gabriyel Efendi de görev yaptıkları yeri "Senato" diye adlandıracaktır. "Bendeniz de vükelanın bu babda vereceği kararda isterim ki Sena'nın (Sénat) hakk-ı kadimi sakıt olmasın." Bkz. H. Aliyar Demirci, *II. Meşrutiyet'te Âyan Meclisi 1908–1912*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006, s. 4.

Nizamname-i Dâhiliye (İçtüzük), Nutk-u İftitahi ve Maliye encümenlerinde görev yapmıştır. Onun bu görevleriyle, sadece Ermeniler arasında değil bütün Âyan Meclisi üyeleri içinde üst sıralarda olduğu rahatlıkla söylenebilir. Meclis tutanaklarında da bu encümenlerin başkanlığı, sözcülüğü gibi etkili görevleri üstlendiği, mevzuatı iyi bildiği, bu yüzden de yasama sürecine önemli ölçüde katkıda bulunduğu görülmektedir. Bu yönleriyle Noradunkyan Efendi'nin günümüzün yaygın tabiriyle "teknokrat" yönü oldukça kuvvetli bir kişi olduğu anlaşılmaktadır.[7]

Gabriyel Noradunkyan, Âyan üyesiyken Sultan Mehmet Reşad'ın cülusunu yabancı devletlere bildirmek gayesiyle teşkil edilen heyette de bulunmuştur.[8] Söz konusu heyette Londra Büyükelçiliği'ne atanan sabık Sadrazam Tevfik Paşa, Ticaret ve Nafıa Nazırı Gabriyel Noradunkyan Efendi ve 1. Ordu Erkânı Harbiye Reisi Ferik Halil Paşa vardı. Heyet sırasıyla Viyana, Petersburg ve Berlin'e gitmiş ve Tevfik Paşa Almanya'da gruptan ayrıldığından heyete Gabriyel Efendi başkanlık yapmıştır. Bu heyet de devamında Stockholm, Belgrat ve Bükreş'e uğramıştır.[9] Noradunkyan Efendi, Âyan üyesi iken 7 Ağustos 1908'de kurulan Kamil Paşa,[10] 13 Şubat 1909 tarihinde kurulan Hüseyin Hilmi Paşa,[11] 14 Nisan 1909'da kurulan Ahmet Tevfik Paşa[12] ve 6 Mayıs 1909'da kurulan ikinci Hüseyin Hilmi Paşa hükümetlerinde Ticaret ve Nafıa Nazırı olmuştur.[13] Tevfik Paşa ve ikinci Hüseyin Hilmi Paşa kabinelerinde söz konusu nazırlığa ibkaen atanmıştır. Bu görevdeyken İttihat ve Terakki'nin yayın organı gibi çalışan *Tanin* gazetesinin yoğun kampanyası sonucu 9 Eylül 1909'da nazırlıktan istifa etmiş ve yerine soydaşı Bedros Hallacyan Efendi atanmıştır. Ticaret ve Nafıa Nazırlığı yaptığı birinci Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinde bir ara Hariciye Nazırı Rifat Paşa'ya vekâlet etmişti.[14] Noradunkyan Efendi, 22 Temmuz 1912'de göreve başlayan Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesi[15] (Büyük Kabine, Baba-Oğul Kabinesi) ile 29 Ekim

7 H. Aliyar Demirci, "İkinci Meşrutiyet Birinci ve İkinci Yasama Döneminde (1908–1912) Osmanlı Âyan Meclisi'nin Ermeni Üyeleri ve Faaliyetleri", *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, C. 1, Asam Yayınları, Ankara 2003, s. 309.

8 Lütfi Simavi, *Osmanlı Sarayının Son Günleri*, Hürriyet Yayınları, İstanbul t.y., s. 41.

9 *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi*, Hazırlayanlar Bayram Kodaman ve Mehmet Ali Ünal, TTK Yayınları, Ankara 1996, s. 59.

10 BOA, İ. DUİT., 7/101. Kamil Paşa, Türk siyasi tarihinde hükümet programı hazırlayan ilk sadrazamdır. Aynı zamanda milletvekillerinin güvensizlik oyuyla iktidardan düşen ilk hükümet de Kamil Paşa'nın kurduğu bu kabinedir. Bkz. İhsan Güneş, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Hükümetler*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2012, s. 34.

11 BOA, İ. DUİT., 7/110.

12 BOA, İ. DUİT., 8/1.

13 BOA, İ. DUİT., 8/4.

14 Ömer Sami Coşar, *Atatürk Ansiklopedisi*, Cilt 2, Hilal Matbaacılık, İstanbul 1974, s. 158.

15 BOA, İ. DUİT., 8/59.

1912'de kurulan Kamil Paşa hükümetinde[16] Hariciye Nazırlığı görevini ifa etmiş ve bu görevleri esnasında 6 ay 25 gün bakanlıkta kalmıştır.[17] Gabriyel Efendi, Kamil Paşa kabinesindeki vazifesine ibkaen atanmıştı. Şüphesiz yıllarca hariciye kalemlerinde başarılı bir şekilde görev yapması ve diplomasi alanına olan kuvvetli vukufiyeti onun hariciyeye nazır olarak atanmasında etkin olmuştu.[18] Balkan Savaşı'nın[19] sürdüğü bir zamanda, İttihatçıların ünlü Babıâli Baskını sonrasında ailesini yanına alarak Paris'e gitmiş ve oraya yerleşmiştir.[20]

Noradunkyan Efendi, Birinci Dünya Savaşı sonrasında kurulan Ermeni Ulusal Heyeti'nde görevler almış, özellikle Lozan Konferansı sırasında Türkiye toprakları içinde Ermenilere yurt verilmesi için ısrarcı olmuştur. Müzakerelerde Türk delegasyonunun Ermeni isteklerine karşı tavizsiz yaklaşımları Ermeni heyetinin umutlarını tüketmiş, son bir girişim olarak Noradunkyan Efendi, Türk heyeti baştemsilcileri İsmet İnönü ve Rıza Nur ile yüz yüze görüşmüştür.[21] İsmet İnönü, Noradunkyan Efendi ile görüşmelerini Ankara'ya şu şekilde bildirir: "Noradunkyan Efendi geldi. Muhacirler için Ermeni yurdu istedi. Nasihat ettik…"[22] Gabriyel Noradunkyan Efendi, Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasından tam bir yıl sonra, İsmet İnönü'ye "hususi" bir mektup göndermiştir. 24 Temmuz 1924 tarihli bu mektubunda da Ermenilerle Türkler arasındaki ortak tarih ve kadere vurgu yaptıktan sonra, Türkiye toprakları dışında kalmış bulunan tehcir mağduru Ermenilere yardım elinin uzatılmasını ister.[23] Bu yaşanılanlardan sonra uluslararası arenada görünmeyen Noradunkyan Efendi, 1936 senesinde 84 yaşında Paris'te vefat etmiştir.

16 BOA, İ. DUİT., 8/72.

17 Ömer Turan, "II. Meşrutiyet ve Balkan Savaşları", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Yayına Hazırlayan İsmail Soysal, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 242.

18 Gabiyel Noradunkyan, Trablusgarp ve Balkan Savaşları sırasında sıkıntılı bir nazırlık görevi ifa etmiştir. İngiliz diplomat, istihbarat servisi elemanı ve politikacı Aubrey Herbert, Noradunkyan Efendi'yi "vatansever bir Ermeni" olarak niteler. Bkz. Aubrey Herbert, *Ben Kendim: A Record of Eastern Travel*, Edited by Desmond MacCarthy, Hutchinson & Co., London 1924, s. 273.

19 Balkan ülkelerinde görevli Osmanlı sefirlerine çekilen metin şu şekildedir: "Osmanlı Hükümeti, Bulgar (veya Yunana veya Sırp) notasını cevaba layık bulmadığı için ve Bulgaristan, Yunanistan ve Sırbistan büyük devletlerin aracılığını bir yana iterek onlara karşı saygısız davrandığı cihetle, nezdinde sefir olarak tayin edilmiş olduğunuz hükümetle bütün ilişkileri kesmenizi emrederim" Hariciye Nazırı Gabriyel Noradunkyan. Bkz. Pars Tuğlacı, *Bulgaristan ve Türk-Bulgar İlişkileri*, Cem Yayınevi, İstanbul 1984, s. 105.

20 Baskın sırasında Noradunkyan Efendi'nin soğukkanlılığını muhafaza ettiğine dair bkz. Eyüp Durukan, *Balkan Harbi'nde Edirne Kuşatması (1911-1913)*, Yayına Hazırlayan Murat Uluğtekin, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2013, s. 316.

21 İsmet İnönü, *Hatıralar*, Cilt 2, Yayıma Hazırlayan Sabahattin Selek, Bilgi Yayınevi, Ankara 1985, s. 79–83.

22 Bilal N. Şimşir, *Lozan Telgrafları*, Cilt 1, TTK Yayınları, Ankara 1990, s. 192.

23 BCA, 030.01/10.59.5.

Lozan Barış Konferansı'ndan sonraki yıllarda Gabriyel Noradunkyan Efendi'nin anılarını kaleme almaya çalıştığı aşağıdaki makaleden anlaşılmaktadır. İlk başta Aram Andonyan'la[24] başlanan anıları yazma işi, daha sonra Fransız yazar Bertrand Bareilles'le[25] devam etmiştir. Ancak sonrasında hatıraları kaleme alma işinin sonuçsuz kaldığı anlaşılmaktadır. Bununla beraber ulaşılan bazı kısımlar yayınlanmış, ilgililerin istifadesine sunulmuştur.

Noradunkyan Efendi, Birinci Dünya Savaşı sonrasında kurulan Ermeni Ulusal Heyeti'nde görevler almış, özellikle Lozan Konferansı sırasında Türkiye toprakları içinde Ermenilere yurt verilmesi için ısrarcı olmuştur.

Gabriyel Noradunkyan Efendi'nin söz konusu hatıraları, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarına, Ermeni meselesine, bilhassa II. Abdülhamid dönemi ile onun tahttan indirilmesinden sonraki sürece ve o dönemin üst düzey yöneticilerine dair önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Gabriyel Noradunkyan'ın anılarında zaman zaman kendisini ön plana çıkardığı da görülmektedir. Değerlendirmeler yapılırken, bu hususun göz ardı edilmemesi yerinde olacaktır. Bununla birlikte bilhassa II. Abdülhamid ve Jön Türklerle (İttihatçılarla) ilgili tespitleri dikkate şayandır. Gabriyel Efendi'nin hatıratı boyunca yapmış olduğu bu önemli tespitler, Kevorkyan'ın çalışmasında olmamasına rağmen okuyucunun dikkatini çekmek amacıyla "koyu" olarak gösterilmiştir.

Gabriyel Noradunkyan'ın anılarında geçen bazı önemli tespitler şunlardır. Dönemin Paris Sefiri Kokona Ali Paşa'nın himayesinde Hariciye Nezareti'ne

24 Aram Andonyan hakkında bilgi için bkz. Kevork Pamukciyan, *Biyografileriyle Ermeniler*, Aras Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 24. Andonyan aynı zamanda, Ermeni tehciriyle ilgili yazmış olduğu *Naim Bey'in Anıları: Ermeni Tehcir ve Katliamına İlişkin Resmi Türk Belgeleri* adlı kitabın yazarıdır. Bu kitaptaki tutarsızlıklar ve çelişkiler için bkz. Şinasi Orel, Süreyya Yuca, *Ermenilerce Talat Paşa'ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü*, TTK Yayınları, Ankara 1983 ve Guenter Lewy, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey: A Disputed Genocide*, The University of Utah Press, Salt Lake City 2005, s. 63-73.

25 Bertrand Bareilles, *İstanbul'un Frenk ve Levanten Mahalleleri,* (Güncel Yayıncılık, İstanbul 2003); İstanbul doğumlu torunu Roland Bareilles ise *Osmanlı'nın Alacakaranlığı,* (Güncel Yayıncılık, İstanbul 2003) adlı kitabın yazarıdır. Bertrand Bareilles'in Noradunkyan'ın hayatını kaleme almasıyla ilgili hususu Roland Bareilles şöyle anlatır: "Asla bir kazanç sağlamayacak ve zamanının çoğunu alan bu karşılıksız etkinliklere, hemen son vermesi gerekiyordu. Kesinlikle işleri yoluna koyması ve tüm aileyi zenginleştirmesi gereken güzel projelere başlamak istiyordu. Gecikmeden başlamalıydı. Kostantinopol'deki eski arkadaşı Gabriyel Noradunkyan anılarını kaleme almak için onu ziyaret etmek istediğinde, kararını vermiş görünüyordu. Bu seçkin hukukçu, eski senatör, Ulusal Ermeni Konseyi Genel Sekreteri, 1912-1913 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu Hariciye Nazırı ve sonunda 1922-1923'de Lozan Konferansı'nda Ermeni Heyeti Başkanı olmuştu. Osmanlı İmparatorluğu'nun sonundaki tüm önemli olayların hem aktörü hem tanığı olan böyle bir şahsiyetin anıları, önemli bir gelir olacak ve geleceğin tarihçileri için de değerli bir kaynak oluşturacaktı. Ama uzun soluklu bir işti. Nubar Paşa tarafından kurulan Ermeni Kütüphanesi'nin sadık müdürü Aram Andonyan tarafından büyük bir cesaretle işe başlanmıştı; ama devam etmemişti. Beş bölüm yazmıştı ve geriye daha kırk beş bölüm kalmıştı! Bertrand tereddüt etmeden bu görevi üzerine aldı." Bkz. *Osmanlı'nın Alacakaranlığı*, s. 382.

giren Gabriyel Noradunkyan, Sadrazam Küçük Said Paşa'nın teklifiyle Babıâli Hukuk Müşaviri olmuştur. Hukuk müşavirliğine atanmasında o anki olumlu konjenktürden yararlanılmıştı. Görevlerini ifa ederken oldukça ihtiyatlı hareket ettiği görülen Noradunkyan Efendi'ye bu özelliğin Server Paşa'dan sirayet ettiği anlaşılmaktadır. 1895 yılında İstanbul'da yaşanılan Ermeni hadiseleri sırasında kendisinden talep edilen arabuluculuk isteğini büyük bir cesaret örneği göstererek reddeden Gabriyel Noradunkyan, soydaşları Simon Maksud Bey ile Apik Unciyan Efendi'yi zor durumdan kurtaracak çözüm yolunu da göstermişti. Ohannes Nuryan Efendi'nin Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin kaldırılmasına yönelik teklifi yaptığı görüşmelerle onun önlediği görülmektedir. Tahsilini Lozan'da ikmal eden oğlu Diran Kirkor'un[26] ağır hasta olması nedeniyle Lozan'a gitmek için saraydan izin istemiş, ama yaklaşan Yunan Savaşı nedeniyle talebi geri çevrilmiştir. Bununla birlikte o, büyük bir cesaret örneği göstererek izin almaksızın, tamamen kendi inisiyatifiyle Lozan'a gitmiştir. Hem Ermeni hadiseleri sırasındaki arabuluculuk teklifini reddetmesi hem de izinsiz bir şekilde Lozan'a gitmesi onun büyük bir özgüvene sahip olduğunu göstermektedir. İzinsiz gitmesine rağmen II. Abdülhamid onu cezalandırmamış, hatta Yunan Savaşı sonrasında anlaşma maddelerinin hazırlanması sırasındaki yorum ve tekliflerini kabul ederek, bu konudaki başarısından dolayı kendisine nişan vermiştir. Türk-İtalyan Savaşı'nın patlamak üzere olduğunu, İtalya'da tatildeyken öğrenmiş, sorumlu bir devlet memuru örneğini göstererek hemen İstanbul'a dönmüş, savaşa mani olması için Sadrazam Hakkı Paşa'yı ikaz etmiş, ama tavsiyeleri ve uyarıları dikkate alınmamıştır. Nitekim öngörüleri büyük oranda gerçekleşmiş ve Trablusgarp Savaşı patlamıştır. Hakkı Paşa kabinesinden sonra kurulan Küçük Said Paşa hükümetinde, kariyerinde büyük emeği olan Sadrazam Said Paşa'nın bizzat teklifine rağmen Hariciye Nazırlığı görevini kabul etmemiştir. Ret gerekçesi olarak "ittihatçılarla birlikte çalışmasının mümkün olmadığını" ileri sürmüştür. Nazırlığı reddedişindeki temel nedenin İttihatçılarla birlikte çalışmak istememesi gibi görünmesine rağmen, 1895 Ermeni hadiseleri sırasındaki arabuluculuk teklifini ve işbirliğini kabul etmemesinden dolayı cezalandırılmasını isteyen Said Paşa'ya karşı olan kırgınlığının da etkili olduğu kabul edilebilir. Dönemin Sadrazamı Said

26 Diran Kirkor, babası gibi hem Hariciye hem de Babıâli dairelerinde çalışmış, yurt dışında Brüksel elçiliğinde sırasıyla 3. ve 2. kâtiplik görevlerinde bulunmuştur. Diran'ın buradaki sefiri, aynı zamanda ünlü bir şair ve edebiyatçı olan Abdülhak Hamit Tarhan'dı. Kirkor Noradunkyan bilahare kurulacak olan Ermenistan'ın Vatikan nezdinde büyükelçisi olacaktır. Bkz. BOA, DH. SAİD, 106/339; HR. SAİD, 11/13 ve Y. A. HUS., 370/90; Esat Cemal Paker, *Kırk Yıllık Hariciye Hatıraları*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2000, s. 64, 65 ve Boğos Natanyan, *Sivas 1877*, Birzamanlar Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 432. Osmanlı hariciyesinde görev yapan Noradunkyan ailesine mensup bir diğer hariciyeci de Hrand (Bey) Noradunkyan'dır. Bkz. Kevork Pamukciyan, *Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar,* Aras Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 24, 25 ve Pamukciyan, *Biyografileriyle Ermeniler*, s. 324. Hrand Noradunkyan'ın yazdığı kitap için bkz. H. Noradounghian, *Vers La Guerre Balkanique et Vers La Premiere Guerre Mondiale*, La Turquie Moderne Basımevi, İstanbul 1950.

Paşa'nın onun mahkemeye sevkini istemesinin Noradunkyan Efendi'nin bilinçaltında yer ettiği düşünülebilir. Jön Türklere karşı beslediği iyi ümitler zamanla yerini yeise bırakmış, İttihatçıların devleti hızla bir felakete doğru sürüklediğini belirtmiştir. Nitekim İttihatçıların takip ettikleri sorumsuz siyasetin Balkan devletlerinin birbirleri ile ittifak kurmalarına sebep olduğuna ve savaşın göz göre göre geldiğine değinmiştir. Balkan Savaşı sırasında, Selanik'in düşerek II. Abdülhamid'in esir edilmesi durumunun sarayda ne denli telaşa neden olduğu ve sabık sultanın kurtarılması sırasında takip edilen planın onun tarafından hazırlandığı da yazdığı anılarından anlaşılmaktadır.

Dönemin Sadrazamı Said Paşa'nın onun mahkemeye sevkini istemesinin Noradunkyan Efendi'nin bilinçaltında yer ettiği düşünülebilir. Jön Türklere karşı beslediği iyi ümitler zamanla yerini yeise bırakmış, İttihatçıların devleti hızla bir felakete doğru sürüklediğini belirtmiştir. Nitekim İttihatçıların takip ettikleri sorumsuz siyasetin Balkan devletlerinin birbirleri ile ittifak kurmalarına sebep olduğuna ve savaşın göz göre göre geldiğine değinmiştir.

Bu çalışmada Gabriyel Noradunkyan (1852-1936) başlığı ile "Anılardan Alıntılar'a" kadar ki bölüm yazar Kevorkyan'ın önsözüdür. Bundan sonraki bölümler ise Aram Andonyan tarafından derlenmiştir. Bu bölümlerde, Noradunkyan Efendi tarafından anlatılan hadiseler ve neticeleri Osmanlı arşiv belgeleri ile büyük oranda paralellik arz etmektedir. *Çağdaş Ermeni Tarihi İncelemeleri-Revue d'histoire arménienne contemporaine'*nde "Gabriel Noradounghian (1852-1936)" başlığında yayınlanan ve Noradunkyan Efendi'nin doğumundan Balkan Savaşı'na kadar süren hayatının incelendiği çalışmadaki sonnot ve parantezler, yazarlar Andonyan ve Kevorkyan tarafından kaleme alınmıştır. Dipnotlar ise bazı hususları açıklamak, bilgi vermek ve düzeltmek için tarafımca verilmiştir.

Gabriyel Noradunkyan (1852–1936)*

Özet

XIX. Yüzyılın ikinci yarısından XX. Yüzyılın başına kadar Osmanlı yönetiminde görev alan Ermeni siyasiler arasında, Gabriyel Noradunkyan,

* R. H. Kévorkian tarafından kaleme alınan, *Çağdaş Ermeni Tarihi İncelemeleri-Revue d'histoire arménienne contemporaine,* I (1995), s. 1-37 arasında Gabriel Noradounghian (1852-1936) başlığında yayımlanan çalışmanın Fransızca'dan Türkçe'ye tercümesi sırasındaki yardımlarından dolayı Pelin Esmer ve Mehmet Kara'ya teşekkür ederim. Ayrıca çalışmasının Türkçe yayımlanmasına müsaade eden bilim insanı Kévorkian'a müteşekkirim.

yaklaşık olarak kırk yıl süresince imparatorluğun kaderinde en fazla ağırlığı olan kişilerden biriydi. Bu açıdan onu ünlü önceli Krikor Odyan[27] ile karşılaştırabiliriz.

Siyasete büyük değişim içindeki Osmanlı İmparatorluğu'nda giren bu ikisi, birbiri ardına gelen hükümetlere, kimsenin sorgulayamayacağı yetenekleri ve liyakatleriyle hizmet ettiler. Buna paralel olarak, Osmanlı sisteminin doğası, onları kendi Milletlerinin içişlerinin yönetimine katılmaya yöneltti ve birçok defa Millet Meclisleri'ne başkanlık ettiler. Türkler ve Ermenilerin kaderlerinin bir arada yaşamak ve bundan ötürü İmparatorluk halkını ve devlet teşkilatını modernleştirmek zorunda olduğu varsayımından yola çıkarak, Osmanlı dünyasının laikleşmesi için inatla çalıştılar. Onların gözünde, Ermenilerin Türk yurttaşlarının haklarıyla kıyaslanabilir haklara sahip oldukları bir vatandaşlık statüsüne ulaşmaları için tek yol buydu.

Ermeni kurumlarının başındayken izledikleri politikaları, ancak diğer Ermeni Osmanlı üst düzey memurlarıyla paylaştıkları bu kaygı üzerinden anlamak mümkündür. İmparatorluğun idaresiyle yakından ilişkili olan ve Türk siyasi sınıfını herkesten iyi bilen Odyan ve Noradunkyan, sürekli olarak Ermeni önderlere ihtiyatlı olmayı öğütlüyorlardı. Türklerin hala nasıl yüzyıllar boyu sürmüş olan baskıcı ve işgalci yönetimlerine; itaat eden Hıristiyan fikrine, Hıristiyanları –en azından İstanbul'da– eşit olarak gösteren reformla çelişerek; "azınlıkların" ilan edilen ama uygulanmayan sosyal reformlardan daha fazla faydalanacakları korkusuna takıldıklarını çok iyi biliyorlardı. Kısaca, siyasi elitler de dâhil olmak üzere, Türklerin iktidar sorumluluğunu imparatorluğun diğer unsurlarıyla paylaşmaya hazır olmadıklarını hissediyorlardı ve Osmanlı Devleti yalnızca Türklerle oluşturulması gereken ve sadece Türklerin meselesi haline geliyordu.

Bu şartlar altında Noradunkyan, pragmatik bir yaklaşım benimsiyor ve fermanlarda ilan edilse bile, Türklerin vermeye hazır olmadığı hakları açıkça istememeyi öğütlüyordu. Bu konuda, kendilerini durmadan Türk makamlarına olan bağlılıklarını kanıtlamaya mecbur hisseden ve onlara "karşı gelmekten" kaçınan Ermenilerin toplu takıntısını paylaşıyordu. Sürekli beşinci kol[28] olduklarından şüphenilen Ermeniler, meşru bir unsuru olarak görüldükleri

27 Nafıa Nezareti müsteşarlığı görevini de ifa eden Odyan Efendi, Kanun-i Esasi'yi hazırlama komisyonunda görev yapmıştı. Bkz. Bekir Sıtkı Baykal, "Birinci Meşrutiyete Dair Belgeler, Cilt 24, Sayı 96, Ekim 1960, s. 604. Odyan Efendi hakkında bilgi için bkz. Sivart Kayar-Malhasyan, "Krikor Odyan", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, Cilt 2, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 1999, s. 379. Ayrıca bkz. Robert Devereux, *The First Constitutional Period: A Study of the Midhat Constitution and Parliament*, The Johns Hopkins Press, Baltimore 1963, s. 48, 94-95, 259.

28 Her türlü araca başvurarak bir ulusun dayanışmasını yok etmeye yönelik faaliyetlere denir. Bkz. *AnaBritannica*, Cilt 4, Ana Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 139.

imparatorluğun bekası için diğerlerinden daha fazla katkıda bulunmak zorundaydılar. İmparatorluğun parçalanmasından korkulduğu, büyük güçlerin devletin içişlerine yönelik etkilerinin arttığı, Türk siyasi sınıfının devleti reform yoluna sokmada yetersiz olduğu bir dönemde, Noradunkyan devletin en üst kademesindeki konumunu onyıllarca sürdürmeyi bildi ve 1894-1896 katliamlarından sonra Osmanlı Devleti ile Ermeniler arasındaki ilişkilerin bozulduğu dönemlerde, Osmanlı yönetimine çoğu zaman alternatif olarak hizmet etti.

Bununla birlikte, İstanbul'daki Ermeni elitlerinin neredeyse hepsi gibi, Kürt beylerin keyfi ve zorba tutumlarına boyun eğen Doğu illerindeki [Ermeni] nüfusun yaşadığı dramı fark etmiyor gibi görünüyordu. Abdülhamid'in onlara karşı uyguladığı polikaların Ermenileri geri dönülmez bir şekilde bu bölgelerden attığını; devam eden asayişsizliğin, malların ve kişilerin serbest dolaşımı üzerine konan engellerin, tarım arazilerine el koyulmasının, yağmanın, Türk memurlar ve Kürt aşiret liderleri tarafından uygulanan sistematik gaspların korkunç bir nüfus kaybına neden olduğunu da anlamamıştı. Noradunkyan şüphesiz, daha büyük bir felakete neden olmamak ve var olanı devam ettirmek için, uygun zamanı bekleyerek, o anlık boyun eğmeyi düşünüyordu.

11 Nisan 1922 tarihli Fransızca neşredilen *Stamboul*[29] adlı gazetedeki bir makalede Gabriyel Noradunkyan, onu suçlamasının ardından Paris'e iltica ettiği metne cevabında, saklandığı yerden çıkıyor ve hatırlatıyor: "*Balkan Savaşı sırasında Türk ordusunun generalleri, Ermenilerin savaş alanındaki yiğitlik ve sadakatlerini ilk takdir edenler oldular… Tüm açıklığıyla, sadece böyle fedakârlıkların göz önüne alınmamasına ve kimi liderlerin, Türkler ve Ermeniler arasında –bazı kriz dönemleri hariç– yüzyıllarca sürmüş olan akrabalığı bozma körlüğüne üzülebiliriz, çünkü onlar her zaman Türkiye'nin en çalışkan ve en yararlı unsurlarını oluşturdular.*" Tüm Yakındoğu'ya dağılmış olup hayatta kalan 500.000 kişinin malvarlığının, artık insani sorun olan düzenlemeye takılı kaldığı zamanda yazılmış olan bu satırlar, her zaman uzlaşmacı bir adam olan Noradunkyan'ın, hayatının ilk dönemine göre daha az diplomatik olduğunu gösteriyor.

Padişah meclislerine katılan, varlıklı bir ailede doğan Gabriyel Noradunkyan neredeyse bütün kariyerini Sultan Abdülhamid'in saltanatında yaptı. Büyükelçilik sekreterliği (1881), Babıâli Hukuk Müşavirliği (1883-1908), ayrıca İstanbul Hukuk Fakültesi'nde hocalık [görevlerini yaptı], [ve] kolayca

29 François Georgeon, "Kemalist Dönemde Türkiye'de Fransızca Yayın Yapan Basına Toplu Bir Bakış (1919-1938)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt VI, Sayı 17, Ankara 1990, s. 321-335.

Temmuz 1908 Jön Türk Devrimi çalkantılarının üstesinden geldi. Eski rejimin kadro sayısıyla seçilmiş Ayan üyesi olarak, olağanüstü büyükelçi (1909) ve Lahey Tahkim Mahkemesi daimi üyesi (1908-1913) görevlerine çabucak geri çağrıldı. Balkanlardaki korkunç savaşın ertesinde, uzmanlık ve deneyimleri onu, pragmatizm ve imparatorluk halklarını laik bir devletin içinde bir araya getirme isteğini paylaştığı liberallerin hakim olduğu kabinede, Hariciye Nazırlığı makamına kadar getirdi (1912-1913). Ermeni çevreleri tarafından 1912 sonlarına doğru Doğu illerindeki ıslahatları garanti altına almak için başlatılan büyük diplomatik hareketin gelişmelerini, büyük bir ilgiyle ama direnç göstermeksizin izledi. Noradunkyan, bunların uygulanmasına karşı olarak, 1878'den beri birkaç kez kabul edilen, ama gerçekleşmeyen Ermeni taleplerinin, Jön Türklerin hoşuna gitmediğini düşünüyordu. Osmanlı hükümetiyle bir çözüm bulmak için boşuna uğraştıktan sonra bu işe büyük güçlerin girişmelerini isteyen Ermeni siyasilerin yaklaşımlarını paylaşmıyordu. İstanbullu elitler zaten çoğunlukla, ıslahatlar olmaksızın, Ermeni illerindeki Hıristiyan nüfusun boşaltılacağına ve Noradunkyan'ın da dediği gibi bu öfkenin artık yatıştırılamayacağına ikna olmuşlardı.

Bahar 1915'de katliamlar başladığı zaman, Gabriyel Noradunkyan şu sonuçlara varıyor: "*1922'de yazdığı gibi; şahsen ben savaş yıllarında politikadan çekildim ve Ayan üyeliğinden istifamı verdim.*" Kanaatlerine her zaman sadık, ancak yine de şunları ilave eder: "*Eğer bu son zamanlarda, oluşturulmuş bedenleriminizin yüreklendirmelerine boyun eğdiysem, birbiriyle vaktiyle o kadar sadık ve içten bağlarla birleşmiş iki halk arasındaki ilişkileri yeniden kuracak düzenlemeye varma meşru arzusunu savunmak içindir. Türkiye Ermenilerinin temsilcisi olan kişisel rolüm, sorunun çözümünü araştırmakla sınırlıdır.*" Ama dedi: "*Bu son felaketlerin sonuçlarını nasıl ortadan kaldırabiliriz? Onların felaketlerine neden olmuş bir yönetim içinde artık yerini alamayacak olan yüzbinlerce hayatta kalanları evlerine nasıl döndürebiliriz?*" Aslında, Sevr Antlaşması'nın hükümlerinin uygulanmaması ve Fransız ve İngilizlerin Türkiye'ye yönelik politikalarındaki değişiklikler Boghos Nubar'ı Ermeni Milli Delegasyonu başkanlığından istifa etmeye zorladı, Noradunkyan'ı başlıca halefi yaptı. Görevinin zorluğuna rağmen, 1923 yılında Lozan'da, hayatta kalanların en azından "ulusal yurt"ta bekasını garanti altına alan bir çözümü koparmak için imkânsızı denedi. Nisan 1922'de; "*Dünya hadiseleri, kan dökmenin boşuna olduğu hususunda insanları ikna etme, sonunda ekonomik çıkarların karşılıklı bağımlılığını ve herkesin güneşin altında bir yer hakkı olduğunu anlama gibi noktalara götürecektir. Bu bağlamda, şunu ilave etmeliyim ki eğer Türkiye'nin Doğu'da ilk sırada yer almasını ve Türkiye'nin bir cazibe merkezi, sadece Asyalı değil, aynı zamanda Avrupalı saygın, müreffeh ve başarılı bir güç olmasını istiyorlarsa, adalet ve doğruluğun, Türk yurttaşlarımızın sloganı olması gerekir*" demişti.

Uzun yıllar özel sekreterliğini yapan (1923-1928) Aram Andonyan'ın tanıklık ettiği gibi Gabriyel Noradunkyan hayatının son yıllarını Ermeni mağdurlara yardım etmeye ve anılarını yazmaya adadı. Önsözde söylediği üzere, "Elli bölüm", "İstanbul'dan tanıdığı" Bertrand Bareilles'e daha sonra yazdırdığı bölümler hariç, 1928'de hazırdı. "*Ancak onlara ne olduğunu bilmiyorum, [çünkü] hem temize çekilen hem de taslak halleri kendisi muhafaza etmekteydi…"*

Onun el yazmalarına ulaşmamıza yönelik çalışmalarımız henüz sonuç vermedi, Ermenice mi veya kısmen Fransızca mı yazıldığını bilmiyoruz, sadece 1928'den itibaren, Fransız yayıncı B. Bareilles ile işbirliğini varsayıyoruz.

Her neyse, "ihmalkârlıkla" kurtarılmış olan "anı özetleri" Osmanlı tarihi üzerine ışık tutmaktadır. İstisnai açıklamalar olmaksızın, Gabriyel Noradunkyan'ın bazen iyi açığa çıkardığı bir dizi anektod gibi, anıları dönemin atmosferini güzelce göstermekte: Teokrat Abdülhamid'in devlet yönetimi (1, 5 ve 6. Bölümler), Ermeniler ve hükümet arasındaki kriz yönetimi (2 ve 4. Bölümler) ve Jön Türklerin beceriksizliği ve basiretsizliği (7 ve 9. Bölümler).(1)

R. H. Kévorkian[30]

[Çeviri]

GABRİYEL NORADUNKYAN*

ANILARDAN ALINTILAR

ARAM ANDONYAN tarafından derlenmiştir.

Uzun yıllar özel sekreterliğini yaptığım Gabriyel Noradunkyan Efendi, bir zaman anılarını yazmaya girişti. Bulunduğu mevki ve yaptığı görevlerden dolayı Türkiye'nin içişlerine ilişkin özellikle bilgi sahibiydi. Aynı şekilde, baş siyasi aktörlerini kişisel olarak tanıdığı, Abdülhamid dönemindeki -bilhassa

30 Ermeni asıllı Fransız tarihçisi Raymond Haroutioun Kévorkian, 1953 yılında doğmuştur. Paris'te Ermeni Hayırseverler Cemiyeti tarafından kurulan Nubar Paşa (Nubaryan) Kütüphanesi'nin müdürüdür. Paris-VIII-Saint-Denis Üniversitesi Fransız Jeopolitik Esntitüsü'nde araştırma başkanlığı yapan Kévorkian, aynı zamanda Ermenistan Bilimler Akademisi üyesidir. Bkz. Raymond H. Kévorkian, *Soykırımın İkinci Safhası*, Belge Yayınları, İstanbul 2011; Raymond Kévorkian, Ermeni Soykırımı, İletişim Yayınları, İstanbul 2015 ve Raymond H. Kévorkian, Paul B. Paboudyian, *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğun'nda Ermeniler*, Aras Yayıncılık, İstanbul 2012. Kendisiyle yapılan bir röportaj için ayrıca bkz. Serdar Korucu, "Bugün Kürtlerin Durumu 100 Yıl Önceki Ermeniler Gibi", *Radikal*, 26.10.2014.

kanlı- olaylar hakkında anlatacağı çok ilginç şeyler vardı. Uzunca bir süre neredeyse kesintisiz bir şekilde devam ettirdiğimiz bu göreve gönüllü olarak hevesle atıldım. O anlatıyordu, bense, -onun sözlerini- sadakatle not ediyordum ve teslim ediyordum, yazının ardından, kendisi metne son halini verip temize çekene kadar durmadan düzeltiyordu.

"Son" kelimesini gerçek anlamda almamak gerek, zira Noradunkyan Efendi için, son halini almış bir yazı oldukça nadirdi. Sürekli kalemi elinde, her zaman yapacak bir düzeltme, bir ilave ya da bir çıkarma bulurdu. Basit harfler için bile aynı şeyi yapardı. Bazen tek bir cümle üzerinde veya düzeltilecek bir kelime üzerinde saatler geçirdiğimiz olurdu.

Genellikle, [anılarını] öğle yemeği akabinde, kahve zamanında anlatmaya [başlardı]. Hafızası o zamanlarda bile son derece canlıydı. Kronolojik değil, ilhamla konuşuyordu. [Notların] sınıflandırılmasıyla bizzat ilgilenirdi. Bir sürü şey –elliden fazla bölüm– kaleme alındı. Ancak onlara ne olduğunu bilmiyorum. Kendi eliyle genelde pek çok defa düzelttiği taslakları ve düzeltilmiş metinleri yanında muhafaza ederdi. Ölümünden sonra bu arşivlere dair bir iz bulamadık. Bir noktada, bu işi durdurmak zorunda kaldık, çünkü ben Nubar Kütüphanesi'nde(2) çalışmak üzere çağrıldım ve bundan dolayı diğer başka bir şeyle ilgilenecek zamanım kalmadı. Bir süre sonra, bu işe İstanbul'dan tanıdığı ünlü Fransız gazeteci Bertnard Bareilles(3) ile devam ettiğini öğrendim. Kütüphaneye ne zaman gelse Bertnard Bareilles'e çalışmanın nasıl gittiğini soruyordum. O da her zaman aynı şekilde; "İyi, ama çok yavaş bir şekilde" diye cevap verirdi. Sonra ilave ederdi: "Onunla çalışmak kolay değil biliyor musunuz?" M. Bareilles'in daha ne kadar onunla çalıştığını bilmiyorum.

Benimle işbirliği döneminde yazdığım birkaç elli bölüm, bazı taslaklar muhtemelen ihamalkarlıktan bende kalmıştı. Onları, eski evraklarımı düzenlerken buldum ve bu kitapta toplamaya karar verdim.

Bu notların aynen onun anlattığı gibi kaleme alındığını ve bazı gerekli açıklamalar dışında benim ilave ettiğim hiçbir şey içermediğini eklememe gerek yok.

Aram Andonyan

Birinci Bölüm

Bir Kariyer Başlangıcı

Gabriyel Noradunkyan Efendi'nin soyu Eğin'e(4) dayanmaktadır. Kendisi, 6 Kasım 1852'de[31] İstanbul'da, Üsküdar'ın Selamsız mahallesinde doğdu. Babası, Osmanlı sarayının ekmekçibaşısı Krikor Noradunkyan(5) Ermeniler arasında ve devletin üst kademelerinde saygı gören biriydi. Birçok seçkin kişiyle samimi bir diyaloğu vardı.

Gabriyel Efendi ilköğretimini evde özel hocalardan aldı ve ticaret kariyerine atılmak maksadıyla 1869'da eğitimini tamamladığı, Fransız Kardeşler tarafından yönetilen Ticaret Okulu'nda öğrenci oldu. Bununla birlikte, bir süre sonra, babasının ölümünün ardından, Hariciye Nazırlığı Yazışmalar Dairesi'ne yardımcı editör olarak girdi. 1870 yılının sonunda, hızlı bir yükselişin ardından, Yabancı Yazışmalar Bürosu'na yine yardımcı editör olarak transfer edildi. Bununla beraber, yeteneklerini geliştirmek isteyen Noradunkyan Efendi'ye özel izinle, 1871 yılında Paris'e gitme izni verildi. Orada, Hukuk Fakültesi'nin yanı sıra Sorbonne ve Collège de France'ın derslerine ve daha sonra Siyasal Bilimler Enstitüsü'nün konferanslarına devam etti.

Paris'e vardığında dönemin Osmanlı Büyükelçisi aynı zamanda babasının da yakın arkadaşı olan Cemil Paşa[32] onun için birçok şeyi kolaylaştırdı. Öğrencilik yılları boyunca, Cemil Paşa'yı iki diplomat izledi: Sonraları Hariciye Nazırı olan Server Paşa[33] ve Şarapçı [Şarap tüccarı] Ali Paşa[34] ki Emirgan'daki arazisinde bağcılık yaptığından dolayı kendisine bu lakap verilmişti. Noradunkyan Efendi derslerine devam ederken, sık sık ağır görevleri yerine getirme hususunda tereddüt etmeksizin haftada iki gününü büyükelçilikte yardımcı olarak geçirdi. Henüz mezun olduğu ve doktora çalışmalarının birinci yılını tamamladığı 1875'te, Büyükelçi Ali Paşa, Şura-yı Devlet Reisi olarak atandığı ve İstanbul'a dönmeye zorlandığı sırada, Noradunkyan Efendi'ye kendisine eşlik etmesini teklif etti. Noradunkyan doktora tezini savunabilmek için hala bir yıla ihtiyacı olduğunu belirtti. Ama Ali Paşa tarafından şöyle karşılık gördü: "Senin bilgilerin bizim için fazlasıyla yeterli ve bizim İstanbul'da adamlara ihtiyacımız var."

---

31 Söz konusu tarihin Noradunkyan Efendi'nin vaftiz edilme tarihi olarak verildiği anlaşılmaktadır. Zira bazı kaynaklarda vaftiz günü 9 Kasım olarak belirtilmektedir. Bkz. Pamukciyan, *Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar,* s. 26 ve Levon Panos Dabağyan, *Emperyalistler Kıskacında Ermeni Tehciri I*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 782. Noradunkyan Efendi'nin doğum tarihi Osmanlı arşiv kayıtlarında Ekim 1852 olarak geçmektedir (BOA, DH. SAİD, 81/473).

32 Mehmet Cemil Paşa (1828-1872), bkz. Sinan Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, İsis Yayınları, İstanbul 1999, s. 93.

33 Server Paşa (1821-1886), bkz. Kuneralp, s. 5 ve 120.

34 Kokona/Şarapçı Ali Paşa (1829-1889), bkz. Kuneralp, s. 64.

Bu durumda, [orta] Avrupa'dan Varna'ya kadar olan dönüş yolunu birlikte tuttular ve oradan doğrudan İstanbul'a buharlı gemi ile geldiler.

Başkente vardıklarında, Ali Paşa, çırağını [Noradunkyan Efendi'yi] Sadrazam Mahmut Nedim Paşa'ya takdim etti ve çırağının derslerine devam ettiği sırada, Paris Sefaretinde [de] son derece faydalı iş[ler] yaptığını anlattı.

Mahmut Nedim Paşa, Noradunkyan'a "Paris'te ne okudunuz?" diye sordu. –"Hukuk ('le droit')" diye cevap verdi. Paşa hayretle –"Gugug mi?" dedi. Şüphesiz, Paşa yanlış duymuştu veya Gabriyel Efendi Hukuk kelimesini hatalı telaffuz etmişti. Ancak ikinci defa tekrarladığında Paşa anladı ve himaye sözü vererek onu tebrik etti.

Türkiye'de, Hariciye Nazırlığı Kırım Savaşı'na kadar özerk bir idare olarak hiç var olmamıştı. Evvelinde, doğrudan Sadrazam'ın kontrolünde Babıâli'de bir bölümdü. Bu bağlamda, Avrupa tarzında bir Hariciye Nezareti'nin kuruluşu Kırım Savaşı'ndan sonra oldu. Biri İngiliz diğeri Fransız olmak üzere iki Avrupalı danışman nezaretin temel teşkilatlanmasını geliştirmek ve faaliyetlerine iyi yön vermek amacıyla istihdam edildi. Noradunkyan Efendi, Fransız danışmanın ismini hatırlamadı, onun çok yetkin ve baş danışman olarak kabul edildiğini söylerdi. İngiliz'e gelince, Barnes Efendi adındaydı ve ikinci danışman olarak hizmet veriyordu.

Mahmut Nedim Paşa sözünü unutmamıştı, Gabriyel Efendi'yi derhal Hariciye Nezareti'ndeki Hukuk İşleri Dairesi Uyuşmazlıklar Şubesi'ne tayin etti. 7 ay sonra aynı nezaretin Yazışmalar Şubesi'ne Mütemayiz(6) rütbesiyle terfi ettirildi. Hariciye Nezareti'nde Avrupalı iki danışmanın yanı sıra en üstte Raşit Paşa[35] ve daha sonra Nazır atanacak ve uzun yıllar [Noradunkyan'ın] yakın ilişki içinde olacağı ünlü Server Paşa vardı. Bir Türk memuru olarak Server Paşa'nın şüphesiz sıradışı bir ünü yoktu. Halk ne zaman bir kaplumbağa görse, "***neredeyse Server Paşa kadar yavaş***" diye söylemeyi gerçekten adet edinmişti. Fransız Büyükelçiliğinde çalışan genç çalışanlardan birisi ona "yavaş yavaş Paşa" lakabını takmıştı. Şurası muhakkak ki Paşa, hacmi veya ihtiyaç durumu ne olursa olsun, kendisine sunulan resmi belgeleri imzalamadan önce, 24 saat düşünme süresi alırdı. Bu bağlamda, insan anlayışının 24 saat geçtikten sonra daha net ve derin algıya eriştiğini söylerdi. Sadece bu süre içinde belgeleri alır, okur, resmi olarak onaylar veya düzeltirdi. Sık sık genç Noradunkyan'a: "***Oğlum, bir işi üstlendiğin zaman, yaptığın şeyin zamana direnip direnemeyeceğini önceden değerlendir***" derdi. Tek bir şeyi günlerce düşünmek. Noradunkyan Efendi'yi tanıyanlar, Server Paşa'nın

35 Mehmet Raşid Paşa (1824-1876), bkz. Kuneralp, s. 5 ve 100.

en favori yardımcısına –tabiri yerindeyse– takıntıtısının birazını geçirmeyi başardığını doğal olarak düşüneceklerdi, çünkü gerçekten, bu takıntının küçük bir parçası, Noradunkyan Efendi üzerinde hala canlı kalmıştır.

1877 Rus-Türk Savaşı'nın sonunda, ilk olarak Türk-Sırp sınır hatlarını netleştiren komisyonun çalışmalarına çevirmen olarak, daha sonra, Silistre'de toplanan Arap-Tabya Karma Komitesi'ne ikinci Osmanlı delegesi olarak ve bundan sonra, 1880'de Rus-Türk sınırının çizilmesine yönelik komiteye katıldı. Bu vesileyle, Ermeni illerini ve Eçmiyazin'i ziyaret etme ve buradaki Ermeni nüfusun gerçek durumunu değerlendirme fırsatını buldu.

Yunan Meselesi hususunda İstanbul'da bir büyükelçiler konferansı tertip edildiği zaman, Sadrazam Küçük Said Paşa,[36] Hariciye Nazırı da Kürt Said Paşa'ydı.[37] Noradunkyan Efendi ilkiyle hiç tanışmamıştı ancak ikincisi ile sürekli ilişki içindeydi ve onun niteliklerini takdir ediyordu. Bu nedenle, Nezaret ve İmparatorluk Rumeli Komiseri Ahmet Muhtar Paşa arasındaki gizli yazışmalarla ilgilenmesi için ona güvendi. Noradunkyan her sabah aldığı şifreli telgrafları Paşa'ya getirirdi, şifreleri Türkçeye çevirirdi ve sonra gerekli talimatlarla Nezarete geri dönerdi.

Büyükelçiler Konferansı başlamadan birkaç gün önce, bir sabah, Kürt Said Paşa, Ahmet Muhtar Paşa'dan aldığı son derece önemli bilgi hakkında hemen Sadrazam Küçük Said Paşa'yı bilgilendirmesi ve ona talimatlarını sorması gerektiğini düşündü. Noradunkyan'a derhal haberleri Sadrazam'a iletmesini, gerekli talimatları almasını ve Nezarete kendisinin yanına dönmesini söyledi. Said Paşa'nın ikametine vardığında, Noradunkyan kendisini takdim etti. Fakat Paşa ondan biraz beklemesini istedi. Beklerken, büyük bir hırkaya sarılmış küçük bir adam odaya girdi, resmiyet olmaksızın yanına oturdu ve geliş nedenini sordu. Bu Küçük Said Paşa'ydı. Noradunkyan ona meseleyi anlattı, gelen telgrafı okudu, ve Hariciye Nazırı'nın onun direktiflerini beklediğini söyledi. Açıklamaları ve Noradunkyan tarafından verilen okumaları büyük bir dikkatle takip eden Sadrazam, derhal ona yedi maddelik özel tavsiyelerini ihtiva eden gerekli emirleri verdi ve bu talimatların Büyükelçiler Konferansı başlamadan önce Ahmet Muhtar Paşa'ya muhakkak iletilmesini gerektiğini ilave etti. "Bunlar hatta bugün gönderilmeli" diye ekledi, sonra ayağa kalktı ve kapıya doğru yöneldi. Sadrazam dışarı çıkmadan önce, Noradunkyan dikkatini çekme gayretiyle hemen ona yaklaştı. Paşa başını çevirerek, hasbelkader söyleyecek başka birşeyi olup olmadığını sordu. Noradunkyan, "Hayır, Paşa efendi diye cevap verdi. Ama böyle önemli bir meselede, bana

36 Küçük/Şapur Çelebi Mehmet Said Paşa (1838-1914), bkz. Kuneralp, s. 3 ve 103.

37 Kürt/Süleymaniyeli Mehmet Said Paşa (1834-1907), bkz. Kuneralp, s. 5 ve 103.

söylemiş olduğunuz talimatları, doğru öğrenip öğrenmediğimden emin olmak maksadıyla size tekrarlamak istiyorum." Said Paşa, "İyi düşündünüz. Öyleyse, tekrar edin." dedi. Fevkalade bir hafızası olan Noradunkyan, Said Paşa tarafından verilen yedi direktifi neredeyse kelimesi kelimesine, hiçbir şeyi unutmaksızın tekrar etti. "Hepsini kavramışsın. Evet, aynen böyle, başka hiçbir şey yok" dedi Paşa hayretle. Birkaç adım sonra, tekrar durdu ve Noradunkyan'ı yanına çağırdı, ve bu durumun onu fazlasıyla memnun ettiğini bildirerek, ona kim olduğunu, nerede okuduğunu ve ne yaptığını sordu. Sonrasında, cebinden bir defter çıkardı, ziyaretinden çok memnun olduğunu yinelerken, Noradunkyan'ın adını deftere not etti. Bakanlığa geri dönen Noradunkyan, Sadrazam'dan aldığı talimatları Kürt Said Paşa'ya iletti. Ahmet Muhtar Paşa'ya iletilecek telgraf hemen hazırlandı. Ama göndermeden önce Nazır, bir kopyasını Sadrazam'a belgenin onun talimatlarını tam olarak karşılayıp karşılamadığını ve başka gözlemlerinin olup olmadığı öğrenmek için gönderdi. Sadrazam hızla, belgenin tam anlamıyla, kelimesi kelimesine, istediği gibi olduğunu belirtti ve elinde böyle mükemmel bir çalışanı olduğu için Nazırı tebrik etmeyi ihmal etmedi.

Hariciye Nezareti hukuk danışmanı İngiliz Barnes Efendi 1882 yılında vefat etti. Avrupalı danışmanların etkisinden kurtulmak isteğiyle, Babıâli onun yerine bu vazife için başka bir İngilizin atanmasını reddetti. Sonrasında Sadrazam Küçük Said Paşa, Noradunkyan'ı hatırladı ve çevresinde toplanmış Nazırlara, İngilizin vazifesini yapabilecek birisinin Hariciye Nezareti'nde zaten olduğunu söyledi. Ardından, defterini eline alarak, Noradunkyan'ın adını verdi. Bu sırada, Hariciye Nezareti müsteşarı (bakan yardımcısı) Artin Dadyan Paşa [odaya] girdi. Sadrazam, "Ne dersin, Artin Paşa, Noradunkyan, Barnes görevlerini yerine getiremez mi?" diye sordu. Noradunkyan'ı bizzat tanıyan Dadyan, bunun harika bir çözüm olabileceğini söyledi. Böylece, derhal Hariciye Nezareti'ndeki ikinci memur kadrosuna bir İngiliz atamamaya, bu pozisyonu açık bırakmaya ve bir Osmanlı'nın atanmasından ötürü İngiliz Kabinesini ürkütmemek için, Noradunkyan'ın üstleneceği üçüncü bir memur kadrosu açmaya karar verdiler. Noradunkyan aslında Barnes Efendi'nin daha önce yaptığı görevin aynısını ifa edecekti. Sadrazam'ın onayıyla Dadyan, Çetine'de [Karadağ] Osmanlı büyükelçiliğinde birinci sekreter olarak bulunan Noradunkyan'ı bizzat bilgilendirdi. Böylece Küçük Said Paşa sayesinde Noradunkyan, geleceğinin ufuklarının açılacağı Babıâli'ye Hukuk Müşaviri olarak atandı.**

İkinci Bölüm

Talihsizlik İçindeki Simon Maksud Bey ve Apik Unciyan Efendi

Ermeni ihtilalci faaliyetlerinin en hararetli olduğu, 1895 yılının Temmuz ayındaydık. Bir sabah, bizim eve yakın, Mühürdar'da oturan Apik Unciyan Efendi,(7) üzgün bir yüzle bizi ziyarete geldi ve kısa bir merhabadan sonra anlatmaya başladı: "Simon Bey(8) ve benim, hangi belanın içinde olduğumuzu bilemezsiniz." Sonra, bir gün önce, o ve Siyasi Konsey Başkanı Simon Maksud Bey'le birlikte saraya çağrıldığını, Mabeynci Faik Bey (saray teşrifatçısı) tarafından kabul edildiklerini ve Faik Bey'in herhangi bir giriş yapmadan, direkt olarak onlara şunu söylediğini bize anlattı: "İhtilalci Ermeni komitelerini nasıl kurduysanız, Sultan'ın iradesi üzerine, [şimdi] öyle feshetmelisiniz."(9)

Apik Efendi, bu beklenmedik ihtiyati tedbirin onları tamamen savunmasız yakaladığını bizlere itiraf etti. Özellikle Simon Bey neredeyse hareketsiz kaldı. O anki hislerini hesaba katmadan, Faik Bey bir de, Sultan'ın kendilerine en fazla 15 günlük bir süre verdiğini ve bu süre zarfında bütün ihtilalci komitelerin dağıtılması gerektiğini ilave etti.

Şaşkınlıkları geçtikten sonra, kesinlikle her ikisi de kendilerinin böyle ağır şüpheyi üzerlerine çekecek hiçbir şey yapmadıklarını ve bu suçlamanın onları derinden yaraladığını söyleyerek itiraz ettiler. Ayrıca, Faik Bey'den, Sultan'a sadakatlerini iletmesini ve bu vesileyle onların ihtilalci komitelerle asla en ufacık bir ilişkileri olmadığını ve asla olamayacağını söylemesini rica ettiler.

Faik Bey Sultan Abdülhamid'in huzuruna çıktı ve döndüğünde, –bu sefer biraz daha sıcak bir tonda–: "Sultan, komiteleri dağıtmak için kusursuz bir yol bulmanızı emrediyor." "Ne gerekiyorsa yapın", yürürken sözlerine ilave etti ve Sultan'ın emirlerini yerine getirmek için sadece iki haftalarının olduğunu hatırlattı.

Titreyerek ve ne yapabileceklerini düşünerek saraydan çıktılar. Apik Efendi'den daha şaşkın olan Simon Bey, umutsuz oldukları bu anda, Müslüman olmaktan başka onları kurtaracak bir çözüm göremediğini bile söyledi. Tüm bu hadiseleri bize aktaran Apik Efendi, bu pis işten kurtulmanın en iyi yoluna dair tavsiye istedi. ***Bu olanın bir jurnalden kaynaklandığını anlamış ve öte yandan Sultan Hamid'in karakterini bilen biri olarak, ona Sultan Hamit'in zihninin bir süre bu işle meşgul olacağını, ama sonuçta unutacağını, dolayısıyla, Sultan'ın şüpheleri azalana ve söz konusu meseleyi düşünmekten vazgeçene kadar zaman kazanmaya çalışmaları***

gerektiğini söyledim. Apik Efendi'ye, ayrıca, Simon Bey'le Saray'a tekrar gitmelerini, Sultan'ın emirlerini yerine getirmek için en uygun vasıtaları araştırdıklarını, ve böylece, zaman içinde sürekli bu doğrultuda çalıştıklarını ve her seferinde karşılaştıkları zorlukları söyleyerek sürenin uzatılmasını istemelerini tavsiye ettim. Öyle de oldu. Simon Bey ve Apik Efendi Saray'a 4 veya 5 defa gittiler. Raporlamalardan raporlamalara mesele yatışmış; başka sorunlar bunu tamamen unutturmuş ve tehlike kendi kendine geçmişti.[38]

Hınçak Partisi'nin Örgütlediği Babıâli Olayı Sonrasında Hükümet ve Saygın Ermeniler Arasındaki Konuşmalar (30 Eylül 1895)

[Bir bölümün başı, 19 ve 21. sayfalar arası eksik.]

[...] Emirlerime uyarak, memur onları önce ikaz etmeye gitti ve bize kadar onlara eşlik etti. Apik Efendi'nin açık tavsiyeleri üzerine, eşim nihayet durumu anladı ve hala endişeli olmasına rağmen, [gidişimize] karşı gelmedi.(10) Terliklerimi getirme bahanesiyle, uşağımız Nerses'in bana eşlik etmesini sağlayabildi. Kamarada yalnız kaldığımızda, üçümüz de bu hazırlıksız davetin nedenini merak ediyorduk. Önceki günkü hadiselerle ilgili olduğunu hesaplayarak, hiçbirimizin bu olaylara hiçbir şekilde bulaşmak istemediği şeklinde cevap vermeye karar verdik.

Birlikte vardığımız Beşiktaş'tan, Yıldız Sarayı'na arabayla gittik ve hemen Sadrazam Küçük Said Paşa, Adliye Nazırı Rıza Paşa[39] (eski Selanik Valisi Deli İsmet Paşa'nın oğlu), Dâhiliye Nazırı Halil Rifat Paşa,[40] Hariciye Nazırı Turhan Paşalarla, durmadan girip çıkan Arif ve İsmet Beyler gibi bazı üst düzey erkânın toplandıkları Vüzera Odası'na [Sadrazam'ın Ofisi] götürüldük. Said Paşa bizi buyur etti, son 3 gün içinde İstanbul'da yaşanan hadiselerin bir özetini yaptı, Ermenilerin kendilerini kiliselere kapatmalarının uygunsuzluğuna işaret etti ve Zaptiye Nazırı Nazım Paşa'nın onları kiliselerden zorla çıkartmayı, gerekirse, teslim olmaya ikna etmek için onları aç bırakmayı düşündüğünü söyledi. "Ama, biz, kiliselere sığınanların silahlarını teslim etmeleri, dağılmaları ve evlerine geri dönmeleri için

38 Artin Dadyan Paşa, Apik Unciyan ve Simon Maksudyan komitelere karşı alınacak tedbirler hususunda görüşmüşler; Avrupa'daki komitacıların para ile satın alınmaları ve Ermenilere yönelik genel bir af çıkartılmasında mutabık kalmışlardı. Bu tarz girişimlerinden dolayı adı geçen kişiler, bilahare Ermeni komitelerinin hedefi haline gelmişlerdir. Bkz. Recep Karacakaya, *Ermenilere Yönelik Ermeni Suikastleri*, 47 Numara Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 113, 114. Nitekim daha sonra Apik ve Simon Efendiler Galata'da saldırıya uğrayacaklar, Apik Efendi ölecek, Simon Efendi ise ağır yaralı olarak kurtulacaktır.

39 Ramazanoğlu Hüseyin Rıza Paşa (1838-1904), bkz. Kuneralp, s. 2 ve 81.

40 Halil Rifat Paşa (1827-1901), bkz. Kuneralp, s. 3 ve 75.

ültimatom okutarak bir ön girişimde bulunmayı düşünüyoruz" diye ekledi. Said Paşa, ilaveten, üçümüzün(11) arabuluculuğuna güvendiklerini söyledi ve ayrıca, gerekirse, Patrik İzmirliyan'a(12) danışabileceğimizi, beraberce bu işi kesinlikle bitirmek zorunda olduğumuzu; kiliselerin hatta bu gece boşaltılması ve insanların evlerine dönmeleri için harekete geçmemiz gerektiğini belirtti. Benden yaşça büyük olmalarına rağmen, ne Nuryan[41] ne de Apik Efendi seslerini duyuramadılar. Onların cevap veremediklerini görünce, bize duydukları güvenden ötürü teşekkür etmek için söz aldım. Ancak, kendi görevlerimle hiçbir alakası olmayan bu işi kabul etmenin imkânsız olduğunu bildirmekten üzgün olduğumu ilave ettim. Ardından, kiliseye sığınmış olan insanlardan hiçbirini tanımadığımı o nedenle de, arabuluculuğumu etkili bir şekilde yapamayacağımı söyledim. Devlet memuru statüsünde olmamın, işi başarısızlığa uğratmak için ek bir neden olma riski taşıdığını da gizlemedim. İçimde şimdiden, bu görevin halk için iyi etkileri olmayacağı kaygısı vardı. Kiliseden ayrılanların tutuklanmasından, hapse atılmasından ve onlara karşı kötü davranılmasından ve hatta bu şartlar altında, tutuklananların sokakta veya hapishanede öldürülmesi şeklinde [işaretleri vardı] kan akmasından korkuyordum. Öte yandan, hiçbir şekilde üzerimde en ufacık bir sorumluluk olmasını istemiyordum. Bu haleti ruhiye içinde, kilisede kalanlara karşı yapılacak arabuluculuğun doğrudan kamu idaresi tarafından yapılmasının daha fazla başarı şansının olduğunu Said Paşa'ya söyledim. Bunun üzerine Said Paşa, öfkeyle Nuryan ve Unciyan Efendilere döndü; "Peki ya siz, siz ne diyorsunuz?" diye sordu. İkisi de, benim karşıtlığımın ve Paşa'nın ölçüsüzce öfkeli yüzünün onlarda yarattığı ürküntünün açığa vurduğu çabuklukla, "Gideriz, deneriz" dediler. Bunun üzerine, Başkâtip Mehmet Ali Bey, Sadaret Kâtibi Tevfik Bey, Hariciye Nezareti Müsteşarı Nuri Bey ve diğerlerinin olduğu bitişik odaya çağrıldım. Birkaç dakika sonra, Hariciye Nazırı Turhan Paşa[42] yanıma geldi, Sultan'ın emirlerine uymayı reddetmemin onda yarattığı üzüntüyü belirtti ve ekledi: "Tek kelimeyle kendi geleceğini mahvettin… Bizse, senin zekâna öylesine güveniyorduk!" Tutumumu birkaç kelimeyle, iyi bilinen Türk atasözünü hatırlatmayı fırsat bilerek savundum: "Her yiğidin bir yoğurt yiyişi vardır." Neredeyse hemen o an sonrasında, Vüzera Odası'na tekrar çağrıldım. Sadrazam, arkadaşlarımın kendileriyle birlikte olmamı çok istediklerini söyledi. Şüphesiz benim çoktan [hükümetin teklifine] karşı gelmiş olmaktan ötürü pişmanlık duyduğumu düşünerek, bana böylece onurlu bir çıkış fırsatını vermek için, "Biz birlikte

41 Nuryan Efendi de Ermeni komitelerince idama mahkûm edilmişti. Nitekim Washington Sefareti'nden gelen bir yazıda, İngiliz ve Rus pasaportlarına sahip iki genç Ermeni'nin Nuryan ve Simon Maksudyan'ı öldürmekle görevlendirildiği bildirilmiş, gerekli tedbirlerin alınması hususunda ilgililer uyarılmıştı. Bkz. Karacakaya, s. 108.

42 Turhan Hüsnü Paşa (1846-1930), bkz. Kuneralp, s. 5 ve 124.

geldik, o halde birlikte çalışmalıyız" diyeceklerdi. Kararımın kesin olduğunu söyledim ve ben [onlara] bir kez daha özürlerimi beyan ettim, öte yandan benim gözümde saygın bir dizi husus, vicdanım ve konumum böyle bir işte arabulucuk yapmama izin vermiyordu.(13) "Ama, diye ısrar etti Adliye Nazırı Rıza Paşa, Gabriyel Efendi'nin gidişi faydalı olabilir, çünkü Patrik İzmirliyan'ı o seçtirdi." Aslında, Piskopos İzmirliyan'ın seçim sorunu ortaya çıktığında, bu Patrik'in devlet açısından iyi olmadığına ikna olmuş olan Nazırlar Heyeti, seçimin onaylanmasına karşıydı. Ben de, Millet Meclisi Başkanı sıfatıyla, Piskopos İzmirliyan'ın herşeyden önce dürüst ve mütevazı olduğunun ve devletin böyle niteliklere sahip birisinden şüphelenmesine hiçbir gerekçe olmadığının üzerinde durmak suretiyle, Adliye Nazırı Rıza Paşa'ya bizzat gitme zorunda kaldım. Ve benim şahitliğim üzerine Bakanlar Kurulu Patrik'in seçimini onaylamıştı. Şu anda, Rıza Paşa, İzmirliyan'ın seçiminin onaylanmasını bana borçlu olduğunu ve benim arabuluculuğumun, kiliselere sığınmış halkı en çabuk şekilde dağıtmak için Patrik'i elinden geleni yapmaya ikna etmeye yeteceğini açıkça anlatmak isteyerek, buna atıfta bulunuyordu. Rıza Paşa'ya cevaben, bunu yapanın ben olmadığımı, ama şartların İzmirliyan'ın seçilmesine yardımcı olduğunu söyledim. Bundan sonra, beni ikna etmeyi başarabileceklerine dair daha fazla ümitleri kalmadı. Yeniden Vüzera Odası'ndan çıktım ve sabah aydınlığına kadar neredeyse tamamen tecrit edilmiş bir şekilde kalacağım odayı görmeye götürüldüm. Bununla beraber, bir noktada, Hariciye Nezareti Müsteşarı Nuri Bey, kendisinin tartışmaların dışında bırakıldığını söyleyerek yanıma geldi. Şüphesiz ona da fazla güvenmediklerini ve onu bir Fransız olarak gördüklerini bana anlatmak istiyordu, zira Châteauneuf Markisi olan babası İstanbul'a gelip Müslüman olmuş bir Fransız askeriydi.

Sabah, Nuryan ve Unciyan Efendilerin, bir Saltanat Muhafızı eşliğinde Patrik İzmirliyan'ı görmeye gittikleri, sonra Surp Yerrortutyun, Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi, Kumkapı Patrikhanesi vb olmak üzere birkaç kiliseyi ziyaret ettikleri ve kiliselerde kalanların büyük çoğunluğunu evlerine dönmeye ikna etmeyi başardıkları bilgisini vermek için geldiler. Daha sonra Hariciye Nazırı Turhan Paşa beni ziyarete geldi, bu haberi tekrar etti ve elçilerin saltanat nişanı almaları ve benim de bu fırsattan faydalanmam hususunda tavsiyede bulunmak istediğini söyledi. Açıkça reddetmekle kalmadım, ayrıca bu planını diğerleri [ikisi] için de uygulamaya koymamasını rica ettim, zira bu hoş olmayan yorumlara neden olabilirdi. Daha sonra Apik Unciyan Efendi de Turhan Paşa'ya aynı fikirde olmadığını belirtmiş olduğunu açıkladı ve hatta bir noktada demiş ki, "Biz devlet için ölmedik, ancak, bizi milletin gözünde bitirmek mi istiyorsunuz?"

Aynı sabah, Said Paşa'nın tam çıkmak üzere olduğu an, Turhan Paşa ile aşağı indik. Turhan Paşa, Said Paşa arabasına biniyor olmasına rağmen, sözlerinin Said Paşa tarafından kesinlikle duyulması maksadıyla, bana yüksek sesle sevecen bir şeyler söyledi. Sadrazam ve kişisel münasebetlerim tarafından mahkûm edilme riskine sahip olduğum soğukluğu gidermeye çalıştığını düşündüm. Ama Hariciye Nazırı'nın bu tutumunun gerçek nedenlerini çok sonra, Osmanlı Anayasası'nın yeniden ilanının ardından, Küçük Said Paşa'nın yayınladığı anılarını gözlerimin önünde görünce öğrendim. Hatıralarının bir bölümünde, Said Paşa [aslında] aynı akşamı şöyle aktarır, Sultan Hamit benim [işbirliğini] reddetmemden özellikle rahatsız olmuş ve benim mahkemeye çıkartılmamı istemiş ve Said Paşa sözde şefaat etmiş ve suçlanmamın temelsiz olacağı gibi, aynı zamanda benim Ermeni hareketini teşvik etmek istediğimi kanıtlamanın imkânsız olması gerekçesiyle buna karşı çıkmış. Ayrıca benim özellikle büyükelçilerin saygınlığına sahip olduğumu ve benimle ilgili böyle bir kararın diplomatik çevrelerde iyi bir izlenim oluşturmayacağını değerlendirmişti. Bununla birlikte, o gece nöbette olan ve Sultan ile Nazırlar arasında aracılık görevi ifa eden Saltanat Muhafızları Emin ve Arif Beyler, gerçeğin kesinlikle Said Paşa'nın anlattıklarının tersi olduğunu belirttiler. Her ikisi de; Said Paşa'nın kendisinin Sultan'a Ermeni hareketini desteklediğimden dolayı benim mahkemede cezalandırılmamı önerdiğini, ama daha sonra Sultan benim görevi reddetme nedenlerimi öğrenince, Padişah hazretlerinin ***"O haklı"*** deyip, Sadrazam'ın teklifine karşı çıktığını tasdik ettiler.

Üçüncü Bölüm

Nuryan'ın Çalışması***

1895 yılında, reformların hazırlık döneminde,(14) büyükelçiler bu karışık meseleyi halletmeye çalışırlarken, Sadrazam, mükemmel bir üne sahip ve saygıdeğer bir kişi olan Halil Rifat Paşa idi. Sultan Hamit'in ona saygı duyduğunu sadece söylemek yeterlidir.

Bir sabah, Babıâli ve büyükelçiler arasındaki tartışmaların en gergin anlarından birinde, Ohannes Nuryan Efendi kendiliğinden Halil Rifat Paşa'ya gitti ve ona hazırlamış olduğu bir çalışmayı sundu; ona göre eğer hazırladığı çalışma uygulanırsa, Türkiye Ermenilerinin bir süredir boyun eğdikleri bu eğreti durum sona erebilirdi. Bu çalışmada sunulan farklı çözümler arasında, en temel ve en asıl olanı Milli Anayasa'nın[43] kaldırılmasıydı. Sonrasında

43 1863 Ermeni Milleti Nizamnamesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Vartan Artinian, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu (1839-1863)*, Aras Yayıncılık, İstanbul 2003.

öğrenecektim ki, Nuryan Efendi orada uzunca bir açıklama yapmış ve kanuni bir arka plan ile halk egemenliği ilkesine dayanan ve imparatorluk [içindeki] ulusları idare etmek için kabul edilen Anayasa, öncelikle imparatorluk milletlerinin işlerini yönetmek niyetiyle tasarlanmış olmasına rağmen, imparatorluğun monarşik yapısıyla barışık olamaz demiş. Türkiye Ermenilerinin yaşadıkları sıkıntı ve acıların bundan doğduğu sonucuna varıyordu.

Halil Rifat Paşa, çalışmayı dikkatlice okudu, Nuryan Efendi'ye şunları söyleyerek çalışmayı geri verdi: "Bunların hepsi gayet güzel, ama biliyorsunuz ki mesele büyükelçilerin elinde ve çözüm, bize onların kanalıyla gelmek zorunda. Eğer bu çalışmanın hesaba katılmasını istiyorsanız, bunu büyükelçilerin dikkatine sunmak en iyisi olacaktır." Geri çekildikten sonra Nuryan, Sadrazam'ın tavsiye ettiği gibi, hemen çalışmasının birkaç kopyasını hazırladı ve tabii ki onun adını vermeden, büyükelçilere yolladı. Nuryan Efendi'nin bu sıradışı çalışması, daha fazlasını bilmeyi gerekli gören diplomatik çevreler arasında gerçek ilgiden daha fazla şaşkınlık yarattı. Bu çalkantılı günlerde, reform hazırlık çalışmaları fırsatıyla, sık sık benim tavsiyelerime başvuran elçilerle daha fazla temasta kaldım. Bir sabah, Rus Büyükelçiliğinden Sayın Maksimov, İngiliz Büyükelçiliğinden Sir Adam Block ve İtalyan Büyükelçiliğinden Sayın Cangia bir karmaşık meseleyi incelemek için bizde randevulaşmıştık. Görüşmenin sonunda Sayın Cangia, bir an benimle yalnız kaldı, cebinden Nuryan'ın çalışmasının bir kopyasını çıkardı, bana uzattı ve ne düşündüğümü sordu. Nuryan'ın önerileri hakkında hiçbirşey bilmiyordum ve büyük bir şaşkınlıkla çalışmayı okudum, [öneriler] ihtilal ateşiyle damgalanmış bu günlerde, her hangi bir şekilde sükûneti geri getirmeye yardımcı olmuyordu, aksine ruhları daha da alevlendirme riski taşıyordu. Dikkatimi en fazla çeken nokta, Türk-Ermeni sorununu çözmek için her derde deva olarak sunulan Anayasa'nın ortadan kaldırılması önerisiydi. Okumayı bitirdiğimde, Sayın Cangia bana sorgulayıcı bir bakış attı. Bu konu hakkında ne düşündüğümü öğrenmek için sabırsızlanıyordu. Tüm içtenliğimle, özellikle söyleyecek bir şeyimin olmadığını ifade ettim. "Bu, çalışmayı işaret ederek Nuryan Efendi'nin sadece kişisel görüşüdür, resmi bir özelliği yoktur ve buna hak ettiği önemi vermek sizin sorumluluğunuzdadır" dedim. Bu arada Sir Adam Block ve Sayın Maksimov bize katıldılar ve kendi elçiliklerinin de Nuryan'ın çalışmasını aldığını teyit ettiler. İkisi Sayın Cangia ile, Nuryan hakkında ne düşündüğümü söylemem için birleştiler. Nuryan'ın fikirlerinin bana çok da uygulanabilir gözükmediğini ve bunların uygulanmasının istenen amaca hizmet edeceğini düşünmediğimi saklamadım. "Anayasa, Ermeni halkı tarafından verilen uzun bir mücadelenin sonunda kazanılmıştır, Ermeni halkının iç yönetimi için vazgeçilmez ve devlet yasaları arasına girmiş bir ayrıcalıktır" dedim.(15) Bunun kaldırılması, Ermeni ihtilalci hareketi destekçileri için ek bir silah olur;

bunu patlamaktan ve sadece burada değil Avrupa ülkelerinde de, basın ve onlara sempatiyle bakan politikacılar aracılığıyla yeni kışkırtmalar yaratmaktan geri kalmazlar. Şurası açıktır ki Nuryan'ın önerilerinin uygulanması yarardan ziyade zararlı olacaktır." Çalışmanın diğer kısımları hakkındaki gözlemlerimi de ilettim. Ardından üçü de bana yorumlarımı kendi büyükelçiliklerine yazıyla sunmamı istedi. "Ama, dedim, ben bir devlet memuruyum, nasıl benim böyle bir meseleye müdahil olmamı ve keza yazı yazmamı istersiniz? Kabul edersiniz ki bu, tarafımca devlete karşı hoş bir tutum olmayacaktır." Yine de, misafirlerim şunu savunarak ısrar ettiler: "Size göre yarardan ziyade zararlı olabilecek bu çalışmayı etkisiz kılmak için, ona karşı güvenilir bir sedanın yükselmesi esastır. Bu sedayı çıkarabilecek tek ses sizin sesinizdir. Tabii ki siz bir devlet memuru olarak konuşmayacaksınız, ama kişisel olarak ve kesinlikle gizli bir ortamda konuşabilirsiniz." Sonuçta, Sayın Cangia elindeki Nuryan'ın çalışmasının kopyasını bana bırakırken, [isteklerini] yapacağıma dair söz vermek zorunda kaldım. İstenilen yazının hazırlığını tamamladıktan sonra, büyükelçilere vermeden önce, Milli Anayasa'nın yazarlarından biri olan Serviçen Efendiye[44] başvurdum, yazdıklarımı okuyarak sorunu izah ettim. Kişisel ve samimi bir dille yazılmış küçük bir notla birlikte, hemen büyükelçiliklere göndermemi tavsiye eden Serviçen Efendi, "Harika olmuş, eklenecek ya da çıkarılacak hiçbir şey yok" dedi. Gereğini yaptım.

Böylece çok ciddi sonuçları olabilecek olan Nuryan'ın çalışması suya düştü.

Dördüncü Bölüm

Polis Tahkikatı Hakkında

1896 yılında, Osmanlı Bankası Baskını'ndan kısa bir süre sonra, Polis uyarmaksızın Galata'daki Surp Yerrortutyun Kilisesi'ni,[45] Meclis'i [Temsilciler Odası] ve Getronagan Lisesi'ni,[46] kendilerine gelen bilgiye göre bombaların buralarda muhafaza edildiği gerekçesiyle aradı. Hatırladığım kadarıyla sadece Getronagan Lisesi'nde**** okuldaki öğretmenlerden biri tarafından tutulan bombalar ve farklı silahlar bulundu. Arama sırasında, üzerinde Patrikhane mührü bulunan bir mektup, zarfın köşesinde, benim [dikkatime] gönderilmiş olduğu söylenen Patrik'in elinden çıkmış bir not bulundu. Muhtemelen bana göndermeyi unutmuşlardı, çünkü içeriği hakkında hiçbir zaman bir bilgim olmamıştı.

44 Serviçen Efendi (Serovpe Viçenyan) hakkında bilgi için bkz. Pamukciyan, *Biyografileriyle Ermeniler*, s. 375.

45 Üç Horan Kilisesi.

46 http://www.getronagan.k12.tr/tr

Aramayı yapan ilgililer hemen zarfı açtılar ve içinden ağırlıklı olarak tab edilmiş ama çoğunluğu itibariyle el yazısı, "Kilikya Hanedanlığı Üzerine Çalışma" başlıklı, Pagouran***** müstear adıyla imzalanmış bir çalışma çıktı. Arama sırasında hazır bulunan Bitlis eski Başpiskoposu Eznig Vartabed'in şahitliğine göre, Polis müfettişlerine eşlik eden bir çevirmen, –bir Ermeni dönek– çalışmanın başlığını hemen "Kilikya'nın Yeniden Yapılanması Üzerine Konuşmalar" şeklinde çevirmiş, üst makamlara el yazısı ile raporlanarak not edilmişti.

Ertesi sabah, yazlığa, Büyükada'ya [Prinkipo] –bir gün önce Pera'daki evimizin aranmasından habersiz– gittim. Kütüphaneme bir şey aramaya giderken, bekçi yanıma gelerek Türk'e benzeyen, düzgün giyimli birinin beni görmek için ısrar ettiğini söyledi. Kim olduğunu sordum. Kesinlikle tanımadığım bir yüzdü. Kendisini tanıtmasını bekledim ama yapmadı. "Beni tanımıyorsunuz, ama ben sizin mevkinizi ve ününüzü biliyorum ve size duyduğum saygı, dün Galata Kilisesi'nde meydana gelen bir hadise hakkında sizi bilgilendirmemi zorunlu kılıyor" dedi. Sonra aramanın hangi koşullar altında yapıldığını anlattı; benim adıma bir mektup bulunmuştu; açılmıştı; bir çevirmen tarafından kitabın adı Pagouran olarak çevrilmişti; ayrıca bir rapor hazırlanmıştı ve Saray'a gönderilmişti. Sonra, beni selamladı ve ismini ve milletini söylemeden geri gitti. Bu gizemli ziyareti iki şekilde yorumlamak mümkündü: Ya adam doğrudan polis tarafından, gerçeğin ortaya çıktığını öğrenince ne tür bir tepki ve davranışta bulunacağımı görmek için veya yakın bir arkadaşım tarafından son derece sıkıntılı şeyler yaşadığımız şu endişeli günlerde, gafil yakalanmamam ve tedbirli olmam için tavsiye niteliğinde gönderilmişti. Keza düşündüm ki, adam, en yakın arkadaşlarımdan olan posta müdürü Mehmet Ali Bey'in oğlu Pera Kaymakamı Enver Bey tarafından gönderilmiş olabilirdi. Ve ben bu hesaplamalarda haklıydım, çünkü bir gün İstanbul'da katliam gerçekleşmeden önce, Enver Bey: "Ermeniler yanlış yolda; 15.000 kişi gizlice silahlandı ve eğer ihtilalci komiteler gösteri olarak ufak bir hareket düzenlerlerse, onları tepelemeye hazırlar" diyerek beni bir defa özel olarak uyarmıştı.

Bu bilinmeyen adamın gidişinden sonra, kuruluşundan beri başkanı olduğum İzmiriants Komisyon idarecisi Nechan Papazyan Efendi'yi aradım. Papazyan'a olayları anlattığımda hemen; el yazması çalışmasının Komisyon'a sunulduğunu, Patrik'in bunu benim değerlendirmemi dilediğini ve bu yönde zarfın köşesine bir açıklama yazdığını söyledi. Ayrıca bunu kanıtlamanın kolay olduğunu; çünkü muhtemel intikal tarihinin, el yazmasının geliş tarihinin, ve yazarın gerçek adının Komisyon'un özel defterine günlük olarak kaydedildiğini ekledi.

Mesele bu ifedelerle açıklık kazandı, derhal Saray'a gittim ve kendimi Mabeynci Arap İzzet Bey'e[47] takdim ettim. Daha ağzımı açmadan İzzet Bey gülümseyen ve güven veren bir hareketle yaklaşarak: "Biliyorum, neden geldiğinizi biliyorum. Ama kaygılanmayın. Sultan çoktan raporu yırtıp attı" dedi. Bu el yazmasının, başlıkta yaptıkları gibi kötü niyetli bir anlam vererek, besbelli içeriğini bozan yeteneksiz çevirmenlerin elinde kalmasından ziyade bana geri verilmesi gerektiğini söyledim. Çevirinin kötü niyetle tahrif edildiği hususunda Sultan'ı bilgilendirmesini özellikle istedim. İzzet Bey, şimdi Sultan'ın artık bu meseleyle ilgilenmediğini garanti ederek, bunun tamamen gereksiz olduğunu ifade etti. Ancak, el yazmasını geri almak için Sadrazam Halil Rifat Paşa ile konuşmamı tavsiye etti. Paşa'yı görmeye gittim, ama o bu konudan tamamen habersizdi. Bu yüzden, Sultan'ın raporu okuduktan sonra onu yırtıp attığı hususunda İzzet Bey'in garanti vererek söylediklerini hatırlatarak, Paşa'ya bütün detayları anlattım. "Çok güzel, çok güzel, Halil Rifat Paşa dedi, bu nevi işlerin sansürü için; beceriksiz insanlara minnet etmek yerine, sizin gibi deneyimli insanlara güven duymalıyız. Şurası kesin ki, Patrik, bu el yazmasının değerlendirilmesi işini size vermesiyle bilgeliğini kanıtladı." Sonra Adliye Nazırı ile görüşeceğine dair söz verdi, el yazması polisin çevirmenlerinden alınacak ve mesele kapanacaktı.

Ancak, sözlerimi devam ettirmeyi uygun görmedim. Patrikhane, benim müdahale etmeme gerek kalmadan gereğini yaptı.(16)

Beşinci Bölüm

Sultan Abdülhamid'e Karşı Diğer Bir Dikbaşlılık Olayı

5 Temmuz 1897 tarihinde, Lozan'da Gaillard Kolej'de okuyan oğlum Diran'ın çok kritik bir durumda olup, hayatına dair çok az umut bulunduğu ve benim kesinlikle orada bulunmamın gerekli olduğu hususunda üç doktor tarafından imzalanmış bir telgraf aldım. Aynı zamanda, eşim de oradaydı. Ama bu konuda ondan hiçbir haber almamış olduğum için, kendisinin de hasta ve yatakta olduğunu düşündüm. İki veya üç haftalığına Lozan'a gidip gelmek için Babıâli'den izin istedim. Bizzat Sultan tarafından Babıâli'nin bir raporu sonrasında verilebilen bu izni hızlıca alabilmek için, Saray'a şahsen gidip meseleyi kendim çözmeyi düşündüm. Akşam geç vakitte, sonrasında İttihatçıların sadrazamlarından birisi olacak olup, Berlin'de büyükelçiyken vefat edecek olan Hakkı Bey'le[48] saraya gittim.

47 Arap İzzet Holo Paşa. Hakkında bilgi için bkz. Caesar E. Farah, "Arab Supporters of Sultan Abdülhamid II: 'Izzet al-Âbid", *Archivum Ottomanicum*, 15, 1997, s. 189-219.

48 İbrahim Hakkı Paşa (1863-1918), bkz. Kuneralp, s. 2 ve 82.

Hakkı Bey o zamanlar Hariciye Nezareti'ndeki meslektaşlarımdan biriydi. Ondan önce, 1883'ten 1894'e kadar, iki Alman hukukçu, Gescher Kardeşler, Alman hükümetinin tavsiyesi üzerine Sultan Abdülhamid tarafından Hariciye Nezareti'ne hukuk danışmanı olarak atanmıştı. Daha sonra, büyük kardeş Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne Alman delegesi olarak gitti ve ben küçük kardeşle yalnız kaldım. 1894'te, küçük kardeş Mısır Karma Mahkemesine üye olarak atandı ve ayrıldı. Onun yerine, Sultan şahsen, sarayda çevirmen olarak çalışırken, Mekteb-i Hukuk'ta idare hukuku tahsil eden Hakkı Bey'i atadı.

Hakkı Bey'le Yıldız'a vardığımızda, hava çoktan kararmıştı. Teşrifatçı Basri Bey idi. Zaman kaybetmeksizin hemen onu bulduk, bu geç saatteki ziyaretimizin nedenini izah ettim, hastalarımın çok ciddi durumları hakkında Sultan'ı bilgilendirmesini ve mümkün olan en kısa sürede Lozan'a gidebilmem için iznine ihtiyacım olduğunu söylemesini rica etim. Hakkı Bey'in bana eşlik ettiğini ve yokluğumda işlerimi onun yapacağını ilave ettim. Teşrifatçı Saray'a Sultan'ın yanına gitti. Onun izni almış olarak geleceğini ümit ediyordum. Ama aksine, menfi bir cevapla geri geldi. Sultan Türk-Yunan Savaşı riski dolayısıyla benim İstanbul'da bulunmam gerektiğini ifade etmiş ve –onun sözleriyle– Hakkı Bey "işleri yalnız yönetmek için fazla ham" demiş. Ayrıca giderlerinin Saray tarafından karşılanmak üzere aile doktorumuzun hemen Lozan'a gönderilmesini emretmiş. Ona Sultan'ı tekrar görmesi ve benim için Lozan'a gitmenin muhakkak gerekli olduğunu tekrar söylemesi için ısrar ettim. Ancak teşrifatçı buna cesaret edemedi. Sadece bana ertesi gün için Sultan'ın gözde memurlarından ve üzerinde büyük etkisi olan mabeyn kâtibi Arap İzzet Bey'le –sonra Paşa olacak– görüşmemi tavsiye etti.

Umutsuz bir şekilde Saray'dan ayrıldık. Bana gelince, doğrudan Pera'daki evime geri döndüm ve seyahat için ufak bir valiz hazırladım. Ertesi sabah, bavulumu arabaya koyarak, erkenden Yıldız'a gittim, İzzet Bey'le konuştum, yanında aynı zamanda Hidiv Ahmet Halim[49] ve Saray Muhafızı Ahmet Şevket Paşa vardı. Onların yanında, Lozan'da bulunmamın kesinlikle gerektiğini ve izin almamın lüzumunu vurgulayarak İzzet Bey'e meselemi anlattım. Sultan'a gidip sorunumu izah etmesi için İzzet Bey'i ikna etmem çok zor oldu. İzzet Bey gittikten sonra Ahmet Şevket Paşa "Eğer Sultan reddederse, ne yapacaksınız?" diye sordu. Bütün bu insanların Saray'a jurnallerde bulunduklarını çok iyi bilerek, fikrimi söylemekten imtina ettim, sadece Sultan'ın bana izin vermemeye tenezzül etmeyeceğinden emin olduğunu söyledim. Döndüğünde, İzzet Bey yine olumsuz bir cevapla geldi. "Harcamalarının Saray tarafından karşılanmak üzere, aile doktorumuzun hemen Lozan'a gitmesini söyledi. Ayrıca 200 altın liranın size verilmesini de

49 Hidiv Abbas Halim Paşa.

emretti" dedi. Özellikle İstanbul'dan doktor göndermeyi gerektirecek kadar Lozan'ın iyi doktorlar yönünden eksik olmadığını; hastalarımın kesinlikle moral desteğine ihtiyaçlarının bulunduğunu ve sadece benim varlığımın bunu sağlayacağını söyledim. Ayrıca, 200 altın lirayı kabul edemeyeceğimi, çünkü bunu hak edecek özel hiçbir şey yapmadığımı da ifade ettim. "Aslında zihnim Lozan'da, ailemle; vazifelerimi yerine getirmek için gerekli olan dikkat ve yoğunlaşmaya sahip olmak benim için zor olacak, işler de bundan kesinlikle etkilenecek" diye ekledim. Eğer müsaade edilmezse, izinsiz bir şekilde gitmemin mümkün olduğunu söyleyerek bitirdim. İzzet Bey, "Böyle bir şey yapmayacaksınız. Siz hukuka bağlı ve hürmetli bir avukatsınız; biliyorsunuz ki Sultan size karşı çok saygılı. Hatta diyebilirim ki izni reddetmesi bu görüşünün göstergesi. Dolayısıyla bu emre uymalısınız" dedi. Tabii ki bu sözler beni ikna edemedi.

Saray'dan ayrıldım, gelen ilk gemiyle Avrupa'ya seyahat niyeti ile doğrudan Galata rıhtımına gittim. Aynı gün kalkacak bir gemi ararken, güvendiğim İtalyan Başkonsolosu Sayın Barone ile karşılaştık. İtalyan şirketinin idare ofisinin olduğu yere gittik, orada meseleyi izah ederek beni müdüre tanıttı. Sonrasında müdür ve ben, açıkta demirlemiş İtalyan gemisine gitmek üzere bir sandala bindik. Giden her gemi için olduğu gibi, etraf [gidiş gelişleri] kontrol eden polis gözcüleriyle çevrilmiş olmasına rağmen, bizim sandal İtalyan bayrağı taşıdığından, hiçkimse bizi kontrol etmek üzere yanaşmaya cesaret edemedi ve biz en küçük bir engel olmadan yanaştık. Köprüye ayak basar basmaz, Sayın Barone, "Artık hiçkimse sizi gemiden çıkartma yetkisine sahip değil" dedi. "Sadece İngiliz bayrağını taşıyan bir gemi böyle bir şey yapabilir" diye gülerek belirttim. "Size söz veriyorum" diye ilave etti. Sonra, kaptanı çağırdılar ve meseleyi anlattılar, görebildiğim kadarıyla, yolcu kayıt defterine beni sahte bir adla kaydetmeyi zekice buldular, zira her hangi bir durum anında kaptan benim yolcular arasında olmadığıma dair cevap verebilirdi. İsmimi Giovanelli olarak kaydettiklerini hatırlıyorum. Öyle ya da böyle hiç kimse soru sormadı, çünkü, Saray'a eğer gerekirse izinsiz bile gideceğimi söylemiş olmama rağmen, aslında benim böyle bir şey yapabileceğime inanmamışlardı ve hiçbir arama yapmamışlardı. Pire'de durduk, [yaklaşmakta olan] savaş işaretleri çoktan görülüyordu. Bir gemide Romanya'dan seferber olmuş pek çok Rum vardı, gemi askeri geçit töreni ve gösterişle karşılandı. Limanın her yerinde neredeyse savaş havası hâkimdi. Sabahleyin erkenden kalktım ve Atina'daki Osmanlı büyükelçiliğine gittim. Büyükelçi Azmi Bey[50] eski bir arkadaşımdı. Ona Pire'ye hangi koşullarda geldiğimi anlattım ve Babıâli'ye telgrafla istifamı bildirmesini rica ettim. Dediğimi hemen yaptı.

50 Mehmet Asım Bey (1851-1905) olacak, bkz. Kuneralp, s. 45 ve 92.

Sonra durmaksızın Korint ve Brindisi yoluyla İtalya'ya vardık ve ben oradan çabucak İsviçre'ye geçtim. Yol boyunca, askeri hareketliliği fark etmiştim. Trenlerde Rum subaylar ve eli silah tutacak yaşta gençler çok sayıdaydı. Heyecanla Yunanistan'a dönüyorlardı. Tesadüfen istasyonda bulunan Sayın Baltacı'nın –Yunanistan İstanbul Büyükelçisi Prens Mavrokordato'nun oğlu– takdim ettiği bazı kıdemli subaylarla bile tanıştım (Daha sonra Yunanistan Hariciye Nazırı olan Sayın Baltacı,[51] milletvekiliydi). İsviçre'ye vardıktan iki gün sonra, Türk-Yunan Savaşı ilan edildi. Lozan'da, tifo ve zatürreden muzdarip olan oğlumu çok ciddi bir durumda buldum. Ben gelinceye kadar doktorlar soğuk tedaviye devam etmişler, her hangi bir iyileşme elde edememişlerdi. Tavsiyem üzerine, sıcak tedaviye başladılar. Hasta gittikçe derin uykusundan uyanmaya başladı. Eşim de iyi değildi ve yatağa düşmüştü. Neyse ki, [hastalığın] en tehlikeli aşaması ikisi için de hızlıca geçti. Onlar biraz iyileştiğinde, bazı kişisel işlerim için Paris'e gittim. Büyükelçi Münir Paşa'yı[52] ziyaret ettim; hangi koşullarda geldiğimden haberi vardı, varlığımın orada yararlı olacağını söyleyerek hızlıca eşyalarımı toplayıp gemiye binmemi, derhal İstanbul'a gitmemi tavsiye etti. Sultan'ın beni hala hayırla yadettiğini ve bana olan saygısının bozulmadığını ilave etti.

Birkaç gün sonra, gerçekten İstanbul'dan resmi mektup aldım, mektupta; İstanbul'dan ayrıldıktan sonra istifam Saray'a ulaştırıldığında Sultan'ın, bizzat kendisinin gitmemi onayladığını ve İstanbul'a rahatça dönebilmem için bütün seyahat masraflarımın ödenmesini emrettiğini söyleyerek şaşkınlığını ifade ettiği bildiriliyordu. Sultan'ın emriyle, Hazine-i Hassa Nazırı Mikael Portakalyan Paşa(17) seyahat masraflarını Paris'e ulaştırmıştı. Bütün arkadaşlarım bana İstanbul'a dönmemi tavsiye ediyorlardı. Ancak muhakkak görüşmem gereken birkaç arkadaşım vardı: Nubar Paşa(18) (Bogos Paşa'nın(19) babası), Paris'te bulunan İran'ın Londra Büyükelçisi Melkum Han(20) ve bazı Fransız devlet adamları. Bir de reddetmenin mümkün olmadığı öğle yemeği davetleri eklenince, İstanbul'a hemen hareket etmem mümkün olmadı. Ve nihayet yola çıktığımda, Yunanistan'la olan savaş sona ermek üzereydi.

Trenle Belgrad'a vardık ancak bir gece önce sel nedeniyle tahrip olmuş olan Niş-İstanbul hattı üzerinde devam etmemiz imkânsızdı. Bosna süvari sınıfı için öğretmenlik yapacağı Bosna'ya dönen bir Türk albayın yol arkadaşım olduğu Üsküp-Selanik hattını kullanmak zorunda kaldık. Osmanlı topraklarına vardığımız ve evraklarımızın [kimlik] kontrol edildiği Zibefçe'de, pasaportumu görünce, muhtemelen Babıâli'nin hukuk danışmanı olduğum

51 Georgios Baltatzis.

52 Çorlulu Salih Münir Paşa (1857-1939) hakkında bilgi için bkz. Salih Münir Çorlu, *Geçmiş Zamanlar*, Hazırlayan İsmail Dervişoğlu, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2013.

anlaşılmış ve Üsküp mutasarrıfına telgraf çekilmişti. Herhâlde mutasarrıftan aldıkları emirlerin neticesinde, geçtiğim her istasyonda askerler beni saygıyla karşılamaya başladılar. Şüphesiz, mutasarrıf benim, Babıâli hukuk danışmanı olarak buraları birkaç kez ziyaret eden meslektaşım Hakkı Bey gibi, Rumeli siyasi müfettişi olduğumu düşünmüştü.

Üsküp'e vardığımız zaman, vali tarafından istasyona gönderilen memurlar, vali adına, şehre inmemi ve onlarla birlikte kalmamı rica ettiler. Ancak, onlara Üsküp'te mola vermemin mümkün olmadığını söyledim ve Selanik'e doğru yoluma devam ettim. Orada da iyi şekilde karşılandım. Vali, daha önce birkaç defa Adliye Nazırlığı yapmış olan Rıza Paşa'ydı ve oğlu İsmet Bey (sonra İstanbul Şehremini), Hariciye Nazırlığı'nda benim bölümümde çalışıyordu. Rıza Paşa Selanik'e vali olarak sürgüne gönderildiğini hissediyordu. Beni büyük bir içtenlikle karşıladı, ve ona İstanbul'u nasıl terk ettiğimi anlattığımda, bana hak verdi ve bir anlamda şehrin dört bir yanında benimle birlikte gözükmek için derhal bir araba yollattı. Üç veya dört gün Selanik'te kaldım, bu süre zarfında neredeyse her zaman birlikteydik. Keza birçok defa beni öğle yemeğine davet etti.

Bununla birlikte Selanik'ten İstanbul'a giden bir tren bulamadım. O nedenle Rıza Paşa bana buharlı gemi ile gitmemi [boşuna] önerdi. Tren askeri yetkililerin emrindeydi ve neredeyse hususiyetle askerlerin taşınmasında kullanılıyordu, Rıza Paşa'nın tavsiyesiyle, kesinlikle İstanbul'a gitmem gerektiğini açıklayarak sevkiyat memuru, Ferik Hüsnü Paşa'ya gittik. Hüsnü Paşa, [sorunu] çözmek için gerekeni yapmaya gönüllü oldu. Nitekim, kısa bir süre sonra bizi görmeye geldi, telgrafların gönderildiğini ve trene binebileceğimi söyledi. Bu telgrafların ne işe yaradığını anlamamıştım; Rıza Paşa'ya Hüsnü Paşa'nın ne demek istediğini sordum. Öğrendim ki düzenlemeye göre, herbir tren hareket etmeden önce, konvoyda neler olduğunu İstanbul'la birlikte Saray'a, Erkânı Harbiye'ye ve Edirne'deki ordu karargâhına telgrafla bildirilmeliymiş.

Avusturya Konsolosu da gardaydı, aynı şekilde mümkün olan ilk fırsatta İstanbul'a gitmek için aceleciydi. Benim platformdaki trenle ayrılacağımı duyduğu anda, Hüsnü Paşa'ya kendisi için de aracılıkta bulunmam için ricacı oldu. Hüsnü Paşa'yla konuştum; onay verdi ve İstanbul'a kadar birlikte yolculuk ettik.

Sirkeci Garı'na vardığımızda sabah erkendi. Sultan'ın benim Selanik'ten hareket ettiğimi bildiğini düşünerek, evime gidip biraz dinlenmeden ya da üzerimdekileri değiştirmeden Yıldız Sarayı'nın önüne gittim. Çok erken kalkma alışkanlığı olan odacıbaşı Arif Bey'i buldum; henüz kalkmıştı ve

Sultan'ı bilgilendirmek için hemen üstünü giydi. Döndüğünde Arif Bey, Sultan'ın ilk olarak hastalarımı sorduğunu ve onların iyileştiğini öğrenmekten mutlu olduğunu söylediğini iletti. Sonra, Avrupa'da Türkiye hakkında ne düşündüklerini veya ne söylediklerini bilmek istemişti.

Sultan'ın merakını gidermek için bu soruya uygun bir cevap verdim ki Arif Bey Sultan'a rapor etmek için acele etti. Geldiğinde, şimdi Sultan'ın Yunanistan'a dayatılması gereken barış şartları hakkında fikrimi almak istediğini söyledi. Gereğini yapmak zorunda kaldım ve Arif Bey'e birkaç yorumda bulundum, Arif Bey de Sultan'a söylemek için gitti. Döndüğünde, Sultan'ın beyan ettiğim fikirlerden hoşlandığını ve bunu derhal yazılı olarak sunmamı emrettiğini söyledi. Ancak böyle hassas bir konuda, hazırlıksız ve ayrıca seyahat sonrasında bulunduğum yorgun durumdayken acele olarak rapor hazırlayabilecek halde değildim. Dolayısıyla, eve gitmek, yıkanmak, dinlenmek ve odaklanarak çalışmak için zaman istedim. Ancak Sultan, hemen şimdi hatta orada yazmam konusunda ısrar etti.

Böylece orada kalmak ve gereken yazıyı hazırlamak zorunda kaldım. Raporumun temelinde, Yunanistan'ın mağlubiyetinden istifade ederek onlara makul olmayan şartları dayatmanın yanlış olacağı vardı. Ülkenin çıkarları, Türkiye'nin Yunanistan'la barış içinde yaşamasını, Osmanlı Devleti için tehlikeli bir iklim yaratarak, Avrupalı diplomatlar arasında heyecan yaratan, iki devlet arasında durmadan patlayan çatışmalara bir son verilmesini gerektiriyor. ***"Düşman kazanmak çok kolaydır ama aksine, dost kazanmak çok zordur. Eğer Yunanistan'ın zamanla dost olmasını istiyorsak, onlara karşı çok ağır barış koşulları dayatmamalıyız. Akılda şu gerçeği tutmalıyız ki savaştan sonra, bir kazananın yapabileceği en ciddi yanlış, yenilende nefret tohumları bırakacak, barışı reddetmeye itecek ve intikamı kışkırtacak aşırı şiddet göstermektir"*** dedim.[53] Özellikle Yunanistan'a ait toprakların işgal ya da talep edilmemesi noktalarını, ama saldırgan tarafın Yunanistan olduğunu da hesaba katarak savaş tazminatı ödettirilmesini vurguladım. Egemenlik görüşlerinden esinlenerek, kapitülasyonların vs. gözden geçirilmesi hakkında da tavsiyelerde bulundum. Şartlar göz önüne alındığında, ana gaye iki ülke arasındaki mevcut dramatik davayı radikal bir şekilde sonlandırmaktı.

Önerilerimi sunduktan sonra, Saray'dan ayrıldım ve doğruca Pera'daki evime gittim. Hizmetlim, Saray'dan bir görevlinin beni görmek istediğini bildirdiğinde, hala banyo yapmaktaydım. Doğrudan Babıâli'den geliyordu. Sultan'ın hemen Yıldız'a gelmem gerektiğini emrettiğini söyledi. Saray'a

53 Gabriyel Noradunkyan Efendi'nin bu öngörüsü, II. Dünya Savaşı'nın en önemli nedenlerinden birisi olacak, nitekim Versay Antlaşması'ndaki ağır şartlar Almanları intikam almaya sevk edecektir.

birlikte gittik. Bu sefer, bir buçuk saatten daha fazla, kiminle ve hangi konuda konuşacağımızı bilmeksizin tamamen yalnız kaldığım kocaman bir odaya, Mabeyn Dairesi'ne gittim. Sonunda, Başkâtip Tahsin Bey,[54] odaya girdi ve Sultan'ın selamlarını ilettikten sonra, Kabine'nin verdiğim tavsiyeleri görüşmek üzere Saray'a davet edildiğini söyledi. Tahsin Bey, eğer Sultan'a formüle ettiğim görüşlerim nazırlar tarafından desteklenirse, Sultan tarafından –onun ifadeleriyle– ihya edileceğimi ekledi.

Bu hizmetin zaten görevim olduğunu ve her zamanki maaşımın dışında bana kesinlikle özel bir hediye verilmesini gerektirecek olağanüstü birşey olmadığını belirttim. Cevabımı duyunca, Tahsin Bey şaşkınlığını gizlemedi ve Sultan tarafından verilen ihsan üzerine hiç kimsenin en ufacık bir yorumda bulunma hakkının olmadığını söyledi. Sonra gülerek gitti. Kısa bir süre sonra, Sadrazam Halil Rifat Paşa ve nazırlar benim de davet edildiğim, yan odada, Vüzera Dairesi'nde [Vezirler Odası] toplandılar. Sultan'ın birinci ve ikinci sekreterleri olan Tahsin ve İzzet Beyler de oradaydı. Başlangıçta, yazmış olduğum tavsiyeler okundu, ardından yaptığım önerilerle ilgili, amacımızın Türkiye ve Yunanistan arasında kalıcı barışın sağlanması olduğuna dikkat çekerek, aramızdaki anlaşmazlıklara neden olan hususlarda köklü bir çözüm bulmazsak bunun imkânsız olduğunu içeren sözlü açıklamalarda bulundum. Devamında, belalı Girit Adası sorununu gündeme getirmeyi bile önerdim. Ada Yunanistan'a verilecekti, ancak karşılığında içinde hiç Yunanlının yaşamadığı; Koutso-Ulah ve Müslümanların yaşadığı Teselya Bölgesi alınacaktı. Ki onlar, Yunan egemenliğine katlanamıyorlardı ve Osmanlı vatandaşlığını hemen kabul edebilirlerdi. Ayrıca, Türk ve Yunan demiryollarının [hatları] birleşiminin reddedilmesinin çok akıllıca olmayacağını söyledim. Yunanistan'a Avrupa ile daha kolay iletişim kurma imkânı vererek, onlarla gelecekte dostane ilişki vs. kurmak için bir durum yaratmış olacağımızı da söyledim.

Başından beri, ve çeşitli vesilelerle, Yunanlılar, Bulgarlar ve Sırplarla olan anlaşmazlıklarımızda uzlaştırıcı bir yaklaşımı benimsemeyi, bu ülkeler ve Türkiye arasında kopukluğu derinleştirecek, daha sonra olacağı gibi, birbirleriyle kesin olarak ittifak kurmaya itecek baskıcı unsurların kullanılmamasını önermiştim.

Açıklamalarımı bitirdiğimde, Nafia Nazırı Mahmut Celaleddin Paşa, Paris Büyükelçisi Münir Paşa'nın babası söz aldı ve –Sultan'ın sekreterleri tarafından özellikle duyulma kaygısıyla– nazırların bu tezler üzerinde fikir

54 Tahsin Paşa hakkında bilgi için bkz. *Sultan Abdülhamid, Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıratı*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1990.

teatisinde bulunmuş olduklarını ve bu bağlamda Büyük Güçlere bir mütalaa sunmanın ve onların bu gelişmiş önerileri kabul etmeleri için çalışmanın gerekli olduğunu söyledi. Böylece, uzun bir tartışma olmadan, raporum Nazırlar Heyeti tarafından kabul edildi ve Sadrazamın iznini aldıktan sonra ayrıldım.

Dolmabahçe'ye ancak varmıştım ki, Yıldız askeri birliğinden bir süvari subayı dörtnala hareket etmiş aracıma geldi, hemen Saray'a dönmemin istendiğini bildirdi. Geri döndüm. Sadrazam beni bizzat kabul etti ve beni böyle tekrar çağırttığı için özür diledi, çünkü orada olmama gerek kalmamıştı. Açıklamalarından, Sultan'ın ilk olarak, Kabine tarafından kabul edilen raporun kesinleştirilmesini emretmiş olduğunu anladım. Onlar da benim orada bulunmam gerektiğine karar vermiş ve yukarıda bahsettiğim subayı arkamdan göndermişlerdi. Ancak sonrasında, Babıâli'ye döndükten sonra da bunu pekâlâ yapılabileceklerini fark etmişlerdi. Sultan da aynı fikirdeydi. Yani Saray'da kalmak için her hangi bir neden kalmamıştı. Sadrazam Babıâli'de toplanacaklarını ve benim de orada olmam gerektiğini söyledi. Toplantı, Hariciye Nezareti Müsteşarı Artin Dadyan Paşa'nın da katılımıyla aynı akşam gerçekleşti. Onun görevi Büyük Güçlere verilecek çalışmaydı, yazım işine ben de dâhil oldum, nazırlarsa, Sultan tarafından Almanya, Avusturya ve Rusya imparatorlarına yollanacak olan kişisel mektupların yazımıyla uğraşıyorlardı –gibi geliyordu bana–. Bana öyle geliyordu diyorum, zira ben bu işin içinde yer almadım. Sadece bu mektupların amaçlarının farklı olduğunu ve Yunan topraklarını ilhak amacımızı içerdiğini öğrendim. Bu projenin asıl ilham kaynağı, her daim Yunanistan'ın elindeki Teselya'yı ne olursa olsun almak gerektiği üzerinde ısrar eden Tophane Müşiri Zeki Paşa'ydı.[55]

Şimdi herkes Büyük Güçlerin en ufacık bir toprak kazanımını reddettiklerini biliyor. İki gün sonra Sultan bizzat beni birinci dereceden Mecidiye nişanıyla ödüllendirdi.

Bu olayları ilettikten sonra, şimdi de, gecenin ortasında Nuryan ve Unciyan Efendilerle birlikte Kadıköy'den Saray'a gitmek üzere çağrıldığımızda, bu olanlarla 1896 yılı boyunca meydana gelen olaylar arasındaki bağlantıyı kuralım.

Her iki durumda da ben şahsen Sultan'ın emirlerine itaat etmeyi reddetmiştim. Ama her iki durumda da, red gerekçelerim sağlam temeller üzerine kurulmuştu. Önceki yıl, bir sonraki gibi, Sultan Abdülhamid zalim adam

55 Mustafa Zeki Paşa (1849-1914), bkz. Kuneralp, s. 12 ve 112.

namından tamamen farklı olarak, şaşırtıcı biçimde affedici oldu. Sultan Abdülhamid'in pek çok durumda [ima edilen] namı gibi davranmadığı; ve ne olursa olsun acımasız ve baskıcı bir zalim olduğu kabul edilse bile, bir ölçüde anlattığım bu iki olayın da gösterdiği gibi, her zaman bağımsız kişiliklere saygılı olduğunu anlatmak için bu hadiseleri hatırlatıyorum. Bu saygı, onun en tutarlı karakter özelliğinden biriydi. Ancak ünü ona tamamen zıt bir imaj veriyordu. Bu, onun nadiren gerçek netlikle ortaya çıkan kendi hareketlerinden ziyade etrafındaki kişilerin inşa ettiği bir ündü.

Hatırlıyorum, aynı dönemde ön planda olan bir Türk siyasi kişiliği olarak Kamil Paşa, –Abdülhamid'in düşüşünden sonra– Gazi Ahmet Muhtar Paşa tarafından kurulan, benim de bulunduğum Kabine'ye, görevsiz bir nazır ve danışman olarak girdiğinde, Kabine'ye tavsiye niteliğinde benim de kesinlikle katıldığım şu açıklamayı yaptı: "***Sultan Abdülhamid zamanında, bize bir görev verildiği zaman, herkes canavarı sakinleştirmeye katkıda bulunduğumuzu düşünürdü. Bu tamamen yanlıştı, çünkü gerçekte, Abdülhamid bir canavar değildi. Bırakın canavar olmayı, böyle şeylerden kendisi korkardı. Etrafındaki insanların sürekli olarak sürdürmeye çalıştıkları bu korku, onu bazen deliliğe kadar götürürdü. Ama delilik, onda sürekli bir durum değildi. Onu hızlıca bastırırdı. Ben bunu şöyle kanıtlamak istiyorum; neredeyse sistematik olarak, birisine bir eliyle vurduğu zaman, hemen diğeriyle şefkatle okşardı.***"

Altıncı Bölüm

Abdülhamid'in Şüpheci Karakteri

Sultan Abdülhamid'in karakterinin çarpıcı bir özelliği onun marazi şüpheciliydi. Çevresinde veya onunla birlikte çalışan insanlar arasında, bir defaya mahsus bile olsa, ona tamamen güven vermiş birisinin bulunduğunu sanmıyorum. Kardeşlerine ve genellikle, bütün aile fertlerine karşı ihtiyatlıydı. Danışmanlarına, sekreterlerine, mübaşirlerine, mütercimlerine, nazırlarına ve büyükelçilerine güvenmezdi. Doktorlarından, Saray'daki bütün memurlardan ve Yıldız'ın muhafız komutanlarından ve hatta meşhur falcısı Ebü'l-Huda'dan[56] ***da kuşkulanırdı.***

56 Şeyh Ebü'l-Huda sevmeyenlerince genellikle "sultanın büyücüsü, sarayın müneccimi" olarak anılırdı ve hatta Osmanlı Rasputini görülürdü. Ebü'l-Huda hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Muharrem Varol, "Rasputinleştirilen Bir Şeyh: Ebü'l-Huda Sayyadi (1850-1909)", *Tarihimizden Portreler: Osmanlı Kimliği*, Editörler Zekeriya Kurşun, Haydar Çoruh, Ordaf Yayınları, İstanbul 2013, s. 57-81 ve B. Abu-Manneh, "Sultan Abdulhamid II and Shaikh Abulhuda Al-Sayyadi", *Middle Eastern Studies*, Vol. 15, No. 2 (May 1979), s. 131-153.

Mabeyncilerinden bir tanesi, Anayasa'nın yeniden ilanından sonra, [1908], bir gün, önemli bir haber iletmek üzere Sultan'ın yanına gittiğinde, onun öfkeden köpürmüş halini görünce aniden donduğunu anlattı. Zoraki bakarak, onun neden orada olduğuyla ilgilenmeksizin, ansızın Ebü'l-Huda hakkında ne düşündüğünü sormuş. "Şüphesiz öfkesinin nedeni müneccimi Ebü'l-Huda'ydı. Hatasız bir şekilde cevap vermem gerekiyordu, ama onun bu sinirli halini görünce, [onu sakinleştirmek için] bir şey söyleyebilmem mümkün olmadı. Sultanım, Ebü'l-Huda ile tanışma fırsatım hiç olmadı, ama hizmetim süresince, bazı zamanlar orada burada, onun hakkında yorumlar işitiyorum diye mırıldandım. 'Ne diyorlar?' diye sabırsızlıkla sordu. 'Affedersiniz Sultanım, ama bu sözler tamamen yersiz.' 'Neyse, neyse,' diye daha bir sabırsızca sesini yükseltti. Ben de, Ebü'l-Huda'nın çanak yalayıcı (dalkavuk) olarak anıldığını söylemeye mecbur oldum. Keza, şahsi görüşümün de böyle olduğunu ekleyebilirdim, ama kendimi tuttum. Bu tarz insanlar bir gün gözden düşer, ertesi günse bazen daha iyi bir görev için geri çağrılırlardı. Dolayısıyla, onların işlerine karışmak pek akıllıca değildi. Sultan elini sakallarına götürdü, düşündü ve sonra şöyle dedi: 'Hepsi aynı. Görünüşte Ebü'l-Huda bana sadık birisi, çünkü ona verilen çanağın yağı bol (çok cömertçe davranılıyor). Ama yarın, birisi ona daha yağlı bir tabak imkânı sunarsa (cömert davranırsa), sadakatinin bozulmayacağına inanıyor musun?' Utandım. Bunun üzerine ne söylenebilir? Neyse ki, ısrarcı olmadı ve [nihayet] neden gelmiş olduğumu sorarak, bana rahat bir nefes alma fırsatı verdi."

Mabenycinin bana anlattığı hikâyede hiçbir abartı olmadığı kanısındayım. Şayet Sultan Abdülhamid'in hangi şartlar altında tahta çıktığını, tahta çıktığı zamanki yaşanılanları ve saltanatı sırasında İmparatorluğun maruz kaldığı çalkantıları kaydedersek, onun marazi şüpheciliği daha kolay anlaşılır olacaktır. Söylediğim gibi, kimse bu şüpheden azade değildi. Aşağıdaki hikâyenin de gösterdiği gibi, ben de bir istisna değildim:

Sultan'ın, Cuma günleri Selamlık törenlerinden sonra, özel olarak davet edilen büyükelçileri veya tesadüfen Yıldız'da bulunanları kabul etmek gibi bir alışkanlığı vardı. Garabed Şahbaz Efendi'nin(21) Müslüman olmasından kısa bir süre sonra, bir Cuma günü, Sultan Abdülhamid İngiliz Büyükelçi Sir Nicolas O'Connor'u[57] kabul etti ve sohbetleri boyunca Şahbaz Efendi hakkında konuştular. Sultan'ın tam olarak böyle mi düşündüğünü yoksa sadece İngiliz Büyükelçiye iyi bir izlenim mi vermek istediğini bilmeksizin, Sultan: "Bu tip insanlara güvenmiyorum ve onlara fazla saygım yok" dedi. Sohbet bilahare Ermeni memurlara döndü. Yetkinliği ve nitelikleriyle, ait

57 Sir Nicholas Roderic O'Connor, 1898-1908 yılları arasında İngiltere'nin İstanbul Büyükelçiliği görevini ifa etti.

olduğu topluma olumlu bir imaj vermeye katkıda bulunan Şahbaz'ı hatırlayarak, Sir Nicholas, Ermeni halkını devlet kadrolarının önemli bir sayısında işe alarak, bu halkı gerektiği gibi kullanmayan bir devlete olan şaşkınlığını belirtti. Sultan Abdülhamid, tersine kendisinin Ermeni memurlarıyla çok uzlaşı içinde olduğunu ve içtenlikle, sayılarının artmasını istediğini söyledi. Zaman zaman birbirlerinin ardı sıra Hazine-i Hassa'yı idare eden Ermeni nazırlara[58] atıfta bulunarak, "Benim tüm kişisel malvarlığım Ermeniler tarafından yönetilmektedir" diye ilave etti. "Fakat, işe almaya elverişli çok fazla Ermeni görmüyorum" dedi. "Oh, Sayın Büyükelçi, kemmiyet değil keyfiyet dikkate alınmalı, diye söyledi. Aralarında değerli insanların da olduğunu kabul etmek gerek."

Yedinci Bölüm

İtalyan–Türk Savaşı Nasıl Patladı?

1911 yazı sırasında, Avrupa'da tatildeyken, o yıl bir sergi olan Torino'ya geçme fırsatım oldu. Varışımla birlikte, az çok hâkim olduğum İtalyancamla, günlük gazeteleri takip ettim ve bütün matbuatta, özellikle hükümetteki Sayın Giolitti'nin partisinin yayınladığı gazetelerde, çok sayıda makale ve manşette Türkiye hakkında ziyadesiyle şiddetli yazıların yayınlanmış olduğunu hayretle fark ettim.

Son derece gergin bir ortamda olduğumu anlamıştım. Dış ilişkilerinde, çok garip bir şekilde, Jön Türk rejimi hergün bir yenisi patlayan ve asla çözülemeyen şeylerle özellikle İtalyan yönetimini kızdırmıştı. Lakin neredeyse bütün İtalyan basınında böyle bir hoşnutsuzluğun mutlaka başka derin kökleri olmalıydı ve şüphesiz, Türkiye'de yeni bir rejimin kurulduğu, bunun ayakta kalmasının halk için de vazgeçilmez olduğu, Türkiye'nin güçlenmek için en fazla barışa ve tüm dış sorunlardan sakınmaya ihtiyacının olduğu böyle bir zamanda, büyük bir çatışma yaratmaya elverişliydi.

Ertesi gün, sergideki Türk kısmını ziyaret ettiğimde, İtalyan basınındaki bu haberlerin ne anlama geldiğini Osmanlı komiseri Ali Rıza Bey'e sordum. İtalyan basınının bir süredir bu sert tavrı sergilediğini ve son günlerde makalelerin düpedüz düşmanca bir hal aldığını söyledi. "Bu tür yayınları engellemek için hiçbir şey yapmadınız mı?" diye sordum. Ali Rıza Bey, "Hayır, Roma büyükelçimizden bu yönde bir emir almadık. Keza, siyasi

58 Agop Ohannes Kazazyan, Mikail Portakalyan ve Ohannes Sakız Paşaları kasdediyor. Bkz. Kuneralp, s. 6. Ayrıca bkz. Saro Dadyan, *Osmanlı'da Ermeni Aristokrasisi*, Everest Yayınları, İstanbul 2011, s. 312-321.

meselelerle ilgili görevli bir memur değilim" diye cevap verdi. "Yine de sınırlı çevrelerle bu konu hakkında konuşmak, basınla iletişime geçmek ve yanlış anlaşılmaları azaltarak bu sorunların üstesinden gelmeye çalışmak mümkün olmalı" dedim. "Haklısınız, ama fırsat olmadı." Sergiden ayrılmadan önce, Ali Rıza Bey'i yeniden gördüm ve konuyla ilgili olarak en etkili bazı gazete müdürleriyle konuşmak istediğimi belirttim ve beni onlarla, özellikle Başbakan M. Giolitti'nin [hükümetin] günlük gazetesi La Stampa'nın genel yayın yönetmeni, temasa geçirmesini istirham ettim.

Adımın az çok İtalyan siyasi çevrelerinde tanındığını biliyordum, özellikle Bosna-Hersek meselesinden sonra, çünkü Osmanlı hükümeti delegesi olarak bu işin düzenlenmesine önemli rolüm olmuştu. Şüphesiz bu yüzden, Stampa'nın genel yayın yönetmeni davetimi memnuniyetle kabul etti ve hemen ziyaretime geldi. Başlangıçta, İtalyan basınındaki, özellikle La Stampa'da [yayınlanan] Türk karşıtı yazılar konusunu açtım, bunun beni derinden yaraladığını, iki ülke arasında gün geçtikçe daha derin çatlaklar meydana getirme ve biraz daha anlayışla pekâlâ çözülebilecek olan askıdaki diğer sorunlardan bağımsız olarak, karşılıklı anlayışı imkânsızlaştırma riski anlamına geldiğini belirttim. La Stampa'nın yönetmeni, hali hazırdaki Jön Türk hükümetinin takip ettiği politikanın maalesef işlerin dostane bir şekilde düzeleceği bağlamında bir ümit vermediği şeklinde cevap verdi. "Aylardır kabul edilmez süreçleri ile, İtalyan hükümetinin onurunu zedeleyen Türkiye'nin iç sorunlarını bir kenara koyalım" diye ekledi. "Türk yetkililer, Trablus'ta bizim için o kadar dayanılmaz bir durum meydana getirdiler ki, şimdi barışçıl bir çözüm bulmak bana zor gürünüyor. İnanın işler kudurmuş durumda olan İtalya'nın başka yöntemlere başvurmak zorunda kalacağı bir noktaya geldi." "Savaşacak mısınız?" diye sordum. "Korkarım İtalya için kalan tek seçenek bu. Eğer hadiseler bugünkü haliyle devam ederse, Afrika'ya, Trablus'a bir görev gücü göndereceğiz." "Ama, yerel halk… Bunu göz önüne almıyor musunuz?... Muhtemelen sizi hoş karşılamayacaklar… dedim." "Hiçbir şekilde" diye İtalyan gazeteci ekledi. "Orada gizli bir anket yaptırdık. Halktan korkacak bir şey yok. Herkes Türk yetkililerden hoşnutsuz. Hatta beşbin sarıklı molla, İtalyanlardan Türkleri dışarı atmalarını ve ülkeyi onların yerine idare etmelerini talep eden bir dilekçe imzaladı." "Bu tarz dilekçelerin ne ehemmiyeti olabilir? Dilekçeyi imzalayanların hakiki molla olduklarını sanmıyorum. Ancak birkaç bin lira daha harcamış olsaydınız, beşbin imza yerine, on bin hatta daha fazla imza toplayabilirdiniz. Ayrıca, Doğu'da böyle bir savaşın, yani genel barışı tehlikeye atmanın, reaksiyonlarını bilmiyor olsak bile, Türkiye'de sizi barışçıl bir çözüme mahkûm eden önemli menfaatleriniz var" diye cevap verdim. La Stampa yönetmeni "Bu konuda hiçbir endişemiz yok" dedi. "İstanbul'daki İtalyan Ticaret Odası'na incelettik ve eğer savaş üç aydan fazla sürmezse, hiçbir menfaatimizin tehdit altına girmeyeceğini söyledi."

Bu görüşme beni çok tedirgin etti. La Stampa yönetmeninin Trablusgarp halkıyla ve İstanbul'daki İtalyan Ticaret Odası'yla yaptıkları resmi araştırmaları içeren beyanları, İtalya'nın gerçekten savaşa girmek istediğine dair beni korkuttu. Bundan dolayı tatilimi kısa kestim ve hükümeti durum hakkında bilgilendirmek için hemen İstanbul'a geri döndüm. Sadrazam, Hariciye Nezareti'nin adli danışmanı olarak Babıâli'de onbir yıl birlikte çalıştığım Hakkı Paşa idi. İstanbul'a döndüğümde, ilk ziyaretçim Maarif Nazırı, Ayan üyesi Abdurrahman Şeref Bey[59] oldu. Abdurrahman Şeref Bey hanemizin yakın dostlarındandı, formalite olmaksızın bize gelir, genelde öğle yemeğine kadar kalırdı. Çok iyi santranç oynardı. Abdurrahman Şeref Bey masada, neden tatilimi yarıda kestiğimi sordu. İtalyanların niyetleriyle ilgili endişelerimi ve Hakkı Paşa'yla durumu görüşmek olan dönüş nedenimi saklamaksızın sorunu anlattım. Soruna en hızlı bir şekilde çözüm bulunması maksadıyla, kendisinden de Hakkı Paşa'yla bu meseleyi konuşmasını istirham ettim. Abdurrahman Bey bu işi yapmaktan imtina etmedi. Ama Hakkı Paşa, bana da [daha sonra] doğruladığı gibi, bunlara gülmüş ve bu kakafoniden haberdar olduğunu, bunlara önem vermemek gerektiğini; uzun bir süre Roma'da büyükeçilik yapmış olduğunu, İtalyanları iyi tanıdığını; zaman zaman köpürüp, bağırıp, sürekli saldırı tehdidinde bulunup, sonra da kibarca yerlerine oturduklarını belirtmiş. Saman alevi gibi yanıp sönerlermiş.

Kendisiyle bizatihi konuştuğum zaman, bana da aynı şekilde cevap verdi. "Mesele bu defa bana farklı görünüyor ama" dedim. "Ciddi resmi hazırlıkları var: Trablusgarp halkı ile temasa geçmişler; İstanbul'daki Ticaret Odası'ndan bilgi almışlar. Dahası, basınlarının ses tonu, limanlarında göze çarpan coşku atmosferi kurusıkı olarak tarif edemeyeceğimiz cinsten." Her zamanki gibi Hakkı, kaygısız ve kayıtsız bir şekilde: "Kaygılanmayın. Hiçbir şey yapmayacaklar. Bu halkı iyi tanırım. Emin olun, tatilinizi yarıda kesmekle hata yaptınız" diye beni teselli etti. Hakkı Paşa'nın güvenceleri beni hiçbir şekilde tatmin etmedi. İtalyanların niyetleriyle ilgili içimdeki korkular canlı kaldı ve vicdanımı rahatlatmak için, Şura-yı Devlet Reisi, tanınmış kavgacı bir İttihatçı olan Halil Bey'le[60] meseleyi konuştum. Bu görüşme de sonuç vermedi. Bu yıl tatilimi yaptığım Tarabya'da, bir akşam, aile toplantısında İtalya'nın İstanbul Büyükelçisi Sayın Martino ile tanıştım. Sohbetimiz sırasında, Torino'daki sergiyi ziyaret etme fırsatı bulduğumu ve İtalyan basınındaki çok sayıda yazının Türk karşıtı bir dil izlediğini fark ettiğimi söyledim. Fırsattan istifade, Sayın Martino Jön Türk hükümetinden oldukça yakındı. "Bilin ki, bütün çabalarıma rağmen, bekleyen ve hiçbiri çözümlenmeyen askıda kalmış yirmi bir mesele var" dedi. Ardından bunları

59 Abdurrahman Şeref Efendi (1853-1925), bkz. Kuneralp, s. 52.

60 Halil Menteşe Bey hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *Halil Menteşe'nin Anıları*, Yayın Kurulu Orhan Birgit vd, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986, Syed Tanvir Wasti, "Halil Menteşe: The Quadrumwir", *Middle Eastern Studies*, Nol. 32, No. 3 (July 1996), s. 92-105.

tek tek sıraladı, özellikle Adana'da Müslümanlığa geçirilen İtalyan kızın meselesi üzerinde çok durdu, kızın yaşından dolayı ailesine teslim edilmesi gerektiğine dair defalarca talepte bulunduğunu ilave etti. Ama bütün bu çabalar sonuçsuz kalmıştı.

Durum giderek kötüleşiyordu. Bir akşam, İtalyan Büyükelçiliği'nden Babıâli'ye, Sadrazam Hakkı Paşa'ya hitaben acil bir mektup geldi. Söz konusu müstacel mektup Babıâli'ye gece getirilmişti ve derhal, o gece Robilant Paşa'nın[61] evinde davetli olan, Hakkı Paşa'ya iletildi. Hakkı Paşa'nın etrafı güzel kadınlarla çevriliydi ve briç oynamaya başlamak üzereydi. Zarfa bir göz attı, İtalyan Büyükelçiliği'nden geldiğini gördü, elçiliğin sürekli ona yönlendirdiği taleplerden biri diye düşünerek, mektuba önem vermedi ve oyunun kesintiye uğramaması için zarfı açmadan cebine koydu.

Ancak ertesi gün durumun farkına vardı. Askıda olan sorunların sabaha kadar çözülmesi için İtalyan Büyükelçi tarafından verilen yarı ültimatom niteliğindeki son şanstı. Aksi takdirde, hemen pasaportunu alıp İstanbul'u terk etmesi hususunda hükümetinden emir almıştı. Hakkı Paşa saatine baktı. Verilen süre çoktan geçmişti. Hemen giyindi, arabasına atladı ve danışmanlarıyla istişare etmek üzere Babıâli'ye geçti. Ama artık çok geçti. Kısa bir süre sonra Sayın Martino pasaportunu almak üzere Babıâli'ye geldi. Aynı akşam, İtalyanların Afrika'ya, Trablusgarp'a asker çıkarttıklarına dair İstanbul'a haber geldi. İtalyan-Türk Savaşı başlamıştı.

Ertesi gün Saray'da, Sultan Reşat'ın başkanlığında, İstanbul'da şaşkınlıkla karşılanan haberler üzerine bir toplantı yapıldı. Toplantıya katılan üyeler Hakkı Paşa hakkındaki hoşnutsuzluklarını, onu yavaş hareket etmekle suçlayarak gösterdiler. Yapmış olduğum analizlerden haberdar olanlar da, bunları dile getirmekten geri kalmadılar. Dolayısıyla, Hakkı Paşa Saray'a geldiğinde, kendisine karşı düşmanca bir atmosfer çoktan oluşmuştu. Meseleyi anlayarak, Sultan'a döndü ve "Sultanım, zamanında ve bu gibi durumlarda, hükümdarın yapacağı çok basit tek bir şey vardı: Sadrazamın kellesini emretmek ve böylece hallolurdu. Allah'a şükür, şimdilerde hükümdarlar daha merhametli ve sorunları başka yollarla çözüyorlar. Bu şartlar altında bana kalan sadece Ekselanslarına hükümetimin istifasını sunmaktır" dedi.

Hakkı Paşa'nın [liderliğindeki] kabinesi böyle düştü ve Sultan Reşad, Küçük Said Paşa'ya yeni kabineyi kurma görevini tevdi etti.

61 Jandarma teşkilatının ıslahı için Türkiye'de bulunan İtalyan Generali Robilant Paşa bir müddet Selanik'teki Alatini Köşkü'nde kalmıştı. II. Abdülhamid'in buraya sürgün edilmesi üzerine köşkü boşaltmıştır. Noradunkyan Efendi anılarında Hakkı Paşa'nın mektubu açmadığından bahsetse de "işin iç yüzünü bilen Bayan Robilant'ın ısrarıyla zarfı açtığına" dair söylentiler de vardır. Bkz. İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Cilt 4, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972, s. 179 ve 185.

Sekizinci Bölüm

Küçük Said Paşa'yla İhtilaflar

Hakkı Paşa'nın gidişi sırasında birçokları gibi, ***Jön Türklerle ilgili hayallerimi tamamen kaybetmiştim. Halka hesapsızca verdikleri liberal ve cömert vaatleri beni bir süre heyecanlandırmıştı. Ancak zamanla, onların bütün beyanlarının sadece dalavere olduğuna ve takip ettikleri başka gizli hedefleri bulunduğuna, bu hedeflere katılmanın ve onlarla işbirliği yapmanın mümkün olmadığına kesin kani oldum.***

Burada bu hedeflerin üzerinde durulmayacak. İttihatçılar'ın Nisan 1909'da Sultan Abdülhamid'i devirdiklerinde, sonraki seneler boyunca eski rejimin saygıdeğer ve güvenilir bilinen memurlarını muhafaza ettiklerini kabul etmek gerek. Art arda oluşturulan kurullar [Nazırlar Heyeti] asıl olarak onlarla birlikte kuruldu. Şurası gerçek ki, kaybedecekleri bir şey yoktu, çünkü son söz her zaman onlarındı. Bu dönemde, Nazırlar Heyeti'nde bir Ermeni ve bir Rum'un olması –bu gelenek korunmuştu– hala uygulanıyordu. Hakkı Paşa'nın düşüşünden sonra Sadrazam olarak atanan Küçük Said Paşa, bu geleneği izleyerek, beni Babıâli'ye davet etti ve "beni düşünerek boş bıraktığı" Hariciye Nazırlığı görevini kabul etmemi rica etti. Said Paşa'nın diğer nazırları atamış olduğunu ve aralarında özellikle Halil ve Hayri Beyler gibi İttihatçılar bulunduğunu biliyordum. Bu İttihatçıların Fırka tarafından kendisine dayatıldığı belliydi. ***Ancak İttihatçılarla birlikte çalışmanın kesinlikle mümkün olmadığını düşündüğümden, "Paşa, eğer hükümet özünde tarafsız ve dürüst kişilerden oluşmuş olsaydı, teklifinizi kabul ederdim" diyerek görevi reddettim.*** Görevi reddedişimden doğal olarak hoşlanmadı, çünkü kesinlikle ve özellikle, bir zamanlar, Babıâli'nin hukuk danışmanlığı görevine terfi edilmemi ona borçluydum ve en azından buna binaen teklifini kabul etmemi bekliyordu. Bu nedenle, Türkiye'nin takip etmesi gereken politikayla ilgili ekseriyetle aynı fikirleri paylaştığımızı –ki genellikle doğru–, aramızdaki bir işbirliğinin oldukça verimli olacağını hatırlatarak, beni bir kez daha ikna etmeye çalıştı. "Şu anda, bizim odaklanmamız gereken husus, Avrupa'ya güven telkin etmek olmalı: Kurtuluşa böyle ereceğiz" dedi. Kalbimin tamamen bu amaçla dolu olduğunu bilerek: "Ben, kendim adına, sizin hükümette Hariciye Nazırı olarak bulunmanızın, bu amaca kesinlikle ulaşma yolunda en iyi garanti olacağına içten inanıyorum" diye ilave etti. Bunun ancak, "bizim yaklaşımlarımıza engel olma fırsatını kaçırmayacak saldırgan İttihatçıların olmadığı bir kabine ile mümkün olacağı şeklinde cevap verdim. Avrupalıların gözünde hükümetin imajının yükseltilmesine katkıda bulunmanın aksine, onu zedeleyecektir." Said Paşa sözlerimi çürütmek için bir çabada bulunmadı, ama mevcut

koşullarda heyete girmiş olan İttihatçı çevrelerden ayrılmanın imkânsız olduğunu söyledi.

Ardından, bana konuşma fırsatı vermeden: ***"Eski rejim zamanında ana gayemiz Sultan Abdülhamid'i memnun etmekti. Diğer şeyler, hatta temel sorunlar bile, ikinci planda kalıyordu. Sultan'ı memnun edecek şeylerin ne olduğu bilseydik, işimiz, en azından işiminizn bir kısmı, kolaylaşmış olurdu. Şahsen, uzun kariyerim boyunca, bu konuda tatmin olduğumu hiç hatırlamıyorum. Genellikle, akşamları güncel hadiselerle ilgili mutabakata varır ve ona göre çalışırdık. Ama sabah, bir bakardık ki her şey değişmiş. Önceki gün zorlukla mutabakata vardığımız konular gündemde bile değil. Faydacı olduğum ve tutarlı bir yönetim getirmediğim için eleştiriliyordum. Ama bu şartlar altında, faydacı olmamak mümkün müydü? Sultan'ı hoşnut etmek gerekliydi: Bu izlenecek tek yoldu. Ancak, Sultan'ı tatmin etmek mümkün değildi zira Sultan, saray nedimleri, resmi kişilikler ve hatta hiçbiri aynı alandan gelmeyen Avrupalı elçilikler arasından [işe alınan] 'danışman' kılıklı soytarılarla çevriliydi"*** dedi.

"Ama şimdi, Abdülhamid artık yok" dedim. Said Paşa sandalyesinden ayağa kalktı ve bir süre bana baktı. Sonra, bana odaklanarak: ***"Evet, sadece bir tane Abdülhamid vardı. Ama şimdi etrafımızda aslında kaç tane Abdülhamid olduğunu biliyor musununuz?"*** dedi.

İlk defa, o gün, onun ağzından, durmadan yayılan ve hatta literatüre giren bu cümleyi işitmiştim.

Said Paşa beni ikna etmeye çalışarak bir süre daha konuştu. Ama ben dışarıda, İttihatçılar arasında yankılanan, elbette iyi bir izlenim bırakmayan, görevi kabul etmeme görüşümde sabit kaldım. Said Paşa, itirazımın esas nedeninin kurulda İttihatçı nazırların olması olduğunu onlardan gizlememişti. İtilafçı muhalifler rakiplerini zayıflatmak için mevzuyu herkese duyurdukları zaman –adımın partizan savaşlarına karışmasını istemememe rağmen–, bazı İttihatçıların memnuniyetsizliği kaba bir nefrete dönüştü.

Said Paşa'ya gelince, tahmin ettiğim gibi, uzun süre dayanamadı. İtalya ile barış için bir anlaşma noktası bulamadı, çünkü bunun için bazı tavizler verilmeliydi ve İttihatçılar en ufacık bir tavize şiddetle karşıydılar. Birkaç ay sonra, İmparatorluğun siyasi durumu o kadar zayıfladı ki, bir yandan, Balkan devletleri Avrupa'daki Türk topraklarını ele geçirmek için gizli bir askeri birlik kurdular, diğer yandan, İttihatçılar tarafından onlara karşı uygulanan baskılardan rahatsız olan Arnavutlar isyan ettiler, bazı önemli şehirlerde protesto gösterileri düzenlediler, bazı Osmanlı ordu birlikleri de bunlara katıldı.

Küçük Said Paşa, ordu içinden gelen ciddi karışıklıkların daha da vurgulandığı dâhili ve harici sorunları çözmekte zorlandı ve 1912 yılı Temmuz ayı başlarında istifa etti. Dönemin Osmanlı parlamentosu celselerindeki beyanlar, Said Paşa'nın farklı muhalif cereyanları yönetmek zorunda kaldığını açıkça gösteriyor. ***Sistematik çekişmeler gösteriyordu ki İttihatçıların katılımıyla kurulmuş olan hükümet, zamanın endişe verici sorunlarına ve İmparatorluğun yaklaşan tehlikelere karşı korunması noktasında tatmin edici çözümler bulmaktan kesinlikle acizdi.***

Kariyerim boyunca terfilerimin çoğunu ona borçlu olsam da, Said Paşa'ya saygı duymak için özel nedenlerim yoktu. O görevden bu göreve atladığı zamanlarda, onurlandırılma hususunda çok hassastı ve kendi hatalarının bedelini ödettiği meslektaşlarını genelde boşverirdi. Abdülhamid döneminde, beni de birçok kez zor durumda bırakmıştı ve mucizevi derecede şans eseri ezilmemiştim. Bununla birlikte, elime fırsat geçtiği için, Küçük Said Paşa'nın çok değerli bir kişi olduğunu teyit etmekten çekinmiyorum. Elbette ki onun siyasi faaliyetlerine katılmak mümkün değildi, ama görevlerini gerçekleştirirken gösterdiği istisnai özelliklerini de göz ardı etmek imkânsızdı. En dikkat çekici olanı şuydu: Çok zor anlarda göreve çağırılırdı –Abdülhamid hemen hemen her zaman bu gibi durumlarda onu düşünürdü– soğukkanlılığını kaybetmeden, sanki göreve sakin bir zamanda gelmiş gibi, hemen durumu tekrar kontrol altına almayı başarırdı.

Şurası muhakkak ki, göreve geldiği zamandan daha da karmaşıklaşan şartlar altında gerçekleştirdiği görevini bazen terk etmeye zorlandığı oluyordu. Ama bu durum Abdülhamid dönemi için neredeyse kaçınılmazdı, hiçbir Sadrazam görevlerini istediği şekilde yapamazdı. ***Türk devlet adamları arasında, muhtemelen en geniş kültürlü olan oydu. Çok güzel bir kütüphanesi vardı ve sürekli zenginleştirirdi. Benim de zengin bir kitap kolesyonum vardı ama çoğu zaman herhangi bir meseleyi incelemek için onun kütüphanesine ihtiyaç duyardım. Oraya her gittiğimde ve o da evinde olduğu zaman, onu kitaplara dalmış bulurdum ve bazen uzun süre birlikte çalışırdık.***

Sultan Abdülhamid, Said Paşa'dan hoşlanmazdı, ama sık sık ona görev vermek zorunda kalırdı ve onu istemeyerek Sadrazam atardı: "Denize düşen yılana sarılır…" Said Paşa kendisi gülerek bu cümleyi hatırlatırdı.

Saray'la yaşadığı ciddi bir anlaşmazlıktan sonra, İngiliz elçiliğine sığındığı ve oradan yalnızca şartları kabul edildiğinde çıktığı vakit, tamamen yasadışı olan bu eylem Sultan'ın hassas noktasına denk gelse de, Sultan onu affetti. Said Paşa bu hoşgörüyü şaşırtıcı bulmadı. Bir arkadaş, Sultan'ın kesinlikle gelecekte tekrar suya düşme ve dolayısıyla bir yılana sarılma ihtiyacı olacağı

için affetttiğini söyledi. Temmuz 1908'de, Rumeli isyancı ordusunun baskısı altında Abdülhamid, Kanun-i Esasi'yi tekrar yürürlüğe sokmak zorunda kaldı ve hemen Said Paşa'yı Sadrazam olarak atadı.

Dokuzuncu Bölüm

Tahttan İndirilmiş Sultan'ı Selanik'ten İstanbul'a Geri Getirmeyi Nasıl Başardık?

Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın riyasetindeki [Nazırlar] Heyetimiz, Yunan ve Sırp-Hırvat cephelerinde savunmada kalmaya ve tüm saldırı gücümüzü Bulgaristan'a karşı kullanmaya karar vermişti. Bulgar kuvvetlerinin ezilmesine kadar, Türkiye Rumeli'nin bir kısmını kaybedebilirdi. Ama birkez Bulgarları yendi mi, ne Yunan ne Sırp ne de Hırvat kuvvetleri, galip Türk ordusunun saldırıları karşısında direnemezdi; böylece hem işgal edilmiş yerler kurtarılacak hem de düşman topraklarına girilecekti.

Sadrazam Ahmet Muhtar Paşa, Harbiye Nazırı Nazım Paşa ve Şeyhülislam Cemaleddin Efendi,[62] Saray'da Sultan'la görüş alış verişi sırasında, bu planı geliştirmişlerdi. Ama hemen endişeli bir husus ortaya çıkmıştı: Sadece 20-25.000 Türk askerinin bulunduğu Selanik, şehirlerarasında en tehlikeli durumda olanıydı, çünkü deniz cephesinde tabii ki Yunan savaş gemileriyle desteklenen, 75.000 kişilik Yunan ordusu şehir kapılarına hızlıca dayanabilirdi. Kentin düşüşü uzun sürmezdi, çünkü kentin savunulması için takviye kuvvet göndermek imkânsızdı, bu durum Bulgar cephesini zayıflatırdı.

Bununla birlikte, fikir teatisi sırasında, sorun yaratan şeyler çok da şehrin düşmesi [ihtimali] değildi ancak Abdülhamid'in durumuydu. Selanik'e sürülmüş[63] ve onlarca kadınla birlikte Alatini Köşkü'nde yaşayan sabık Sultan, eğer kent Yunanlıların eline geçerse, gerçekten büyük bir sıkıntıya neden olabilirdi. Olaylar ve müzakereler [gidişatı] üzerinde belli bir ağırlığı olabilecek olan, meselenin ahlaki yönünü hesaba katmaksızın, Sultan Reşad ve danışmanları için özellikle siyasi entrika riskinden kaynaklanan bir endişe vardı. Abdülhamid'in hala birçok destekçisi bulunuyordu. Yeni yönetimden hoşnut olmayanlar hızla onun etrafında toplanabilirdi. Yabancı güçlerin, bu gibi entrikalarda rol oynama imkânı vardı. Tüm bu ihtimaller karşısında,

62 Halidzâde Mehmet Cemaleddin Efendi (1848-1919), bkz. Kuneralp, s. 10 ve 92.

63 Yavuz Selim Karakışla, *Exile Days of Sultan Abdülhamid II in Salonika (1909-1912)*, Libra Kitapçılık, İstanbul 2015.

Sultan ve danışmanları mümkün olan en kısa sürede Abdülhamid'i İstanbul'a geri getirmeye karar verdiler. Bu bağlamda, Selanik Valisi'ne hemen bir telgraf çektiler, o bizzat Abdülhamid'in yanına gidecek, durumu izah edecek, dönüşünü çabuklaştıracaktı, zira durum her an değişebilir ve yolculuk mümkün olmayabilirdi.

Vali derhal kendisine verilen emirleri yerine getirdi. Ama Abdülhamid gitmeyi kabul etmedi. "Ben burada rahatım. İstanbul'a dönmek istemiyorum" dedi. Vali, durumu, şehrin düşme tehlikesini ve onun da esir edilme ihtimalini boş yere açıkladı. Hiçbir söz onu ikna etmeyi başaramadı. Şüpheci yapısı nedeniyle Abdülhamid, kuşkusuz bütün bunların altında bir tuzak olduğundan endişeleniyordu. Kendi saltanatı sırasında, hiçbir yerde tutunamayarak Türk orduları karşısında yenilgiye uğramış olan Yunanlıların, şimdi Türk birliklerini mağlup ederek Selanik'i alacağına inanmak istemiyordu.

Vali, aceleyle İstanbul'a bilgi verdi, endişeler iyice arttı. Gazi Ahmet Muhtar Paşa ve Nazım Paşa, Sultan Reşad'ı neler olduğu hakkında bilgilendirdiler ve bu çetrefelli meseleye nafile bir çözüm yolu aradılar. Günler geçiyordu, denizyolu Yunan savaş gemilerinin faaliyetleri yüzünden günden güne daha az güvenli bir hal alırken, karayoluyla ulaşım çoktan imkânsız hale gelmişti. Her an, Yunan ordusu Selanik önlerine gelebilirdi ve kentin uzun süre dayanacağına dair hiçbir ümit yoktu.

Bir veya iki gün sonra, Sultan Reşad yeni durumla ilgili fikir teatisinde bulunmak üzere Nazırlar Heyetini ve hanedan üyelerini Saray'a davet etti. Ben de Hariciye Nazırı olarak oradaydım. Toplantı sırasında, Ahmet Muhtar Paşa, Nazım Paşa ve Şeyhülislam Cemalettin Efendi, özellikle mahsun bir halde, bir köşeye çekilmiş kendi aralarında görüşmeye başladılar. Onları bu kadar endişeli görünce, kendilerine doğru yaklaştım ve neler olduğunu sordum. Verdikleri bilgilere göre, Abdülhamid'in Selanik'ten uzaklaşmayı reddetmiş olduğunu öğrendim. Tehlikeyi önlemek amacıyla, Sultan'ı İstanbul'a getirmek için bir yol göremediklerini gizlemediler. "Ama bu sorunu çözmek kolay" dedim. Üçü de şaşkınlıkla bana baktı. Aynı zamanda bakışlarından sabırsızlıkları ve inanmadıkları anlaşılıyordu. "Eğer talep, sultanın arkadaşı Alman imparatoru adına yapılırsa ve yolculuğu Alman elçiliğinin refakat gemisinde olursa, ki böylece Yunanlılar onu yolda durduramaz ve ele geçiremezler, sabık Sultan İstanbul'a hemen gelir" diye ekledim. "Abdülhamid'in bir veya iki damadı Selanik'e refakat gemisiyle gidebilir ve Sultan'a, Alman İmparatorunun onun düşman tarafından esir alınmasından korktuğunu ve İstanbul'a tamamen güvenli bir şekilde gidebilmesi için, sadece ona özel olarak elçiliğin refakat gemisini kendisine yolladığını söyleyebilir. Bu şartlar altında, itiraz etmeyi sürdüreceğini zannetmiyorum."

Üç Nazır da derin bir oh çekti, zira bu yöntem onlara özellikle uygulanabilir ve mantıklı göründü. "Ama, çok hızlı hereket etmek gerekiyor" dedim. "Gerçekten Yunan savaş gemileri birkaç güne Selanik'i abluka altına alabilirdi ve bu durumda, şehrin de alınmış olabileceğini hesaba katmaksızın, refakat gemisini limana sokmak imkânsızlaşacaktı." Şurası kesin ki Berlin'e telgraf çekecek ve gerekli izinleri alacak zaman yoktu. Bu işi kesinlikle orada, İstanbul'daki Alman elçiliği ile halletmek gerekiyordu ki bu da Ahmet Muhtar Paşa'ya kolay görünmüyordu.

"Ben bu meseleyi hallederim," dedim, ve hemen saraydan ayrılarak Babıâli'ye gittim, Nezaret Müsteşarı Ethem Bey'i çağırarak sorunu izah ettim ve derhal Alman elçiliğine gidip konunun aciliyetini vurgulayarak meseleyi açıklamasını söyledim; Abdülhamid'i İstanbul'a getirmekle görevli damat paşaları Selanik'e götürmek üzere, Alman elçilik refakat gemisinin yerinde hazırda olmasını kendi adına talep etmesini istedim.

Ayrıca Ethem Bey'e, Büyükelçi'nin zorluk çıkarması durumunda, sabık Sultan'ı kara yoluyla getirmenin imkânsız olduğunu ve deniz yoluyla da getirmenin mümkün olmadığını, çünkü Yunanlıların gemiyi incelemek ve gemide bulunan tüm Türk vatandaşlarını rehin almak için gemiyi topa tutabileceklerini söylemesini tavsiye ettim. Bununla birlikte, aksine, Alman elçilik gemisine yanaşamazlardı. Aynı vesileyle Büyükelçiye hitaben, müsteşarımızın kendisine yönelteceği talebe olumlu ve olabildiğince çabuk cevap vermesini istirham ettiğim kişisel bir mektup verdim.

Alman Büyükelçisi Baron Wangenheim'dı.[64] Kendisine sunulan birazcık olsun önemli işlerde zor hareket eden, soğuk, kibirli ve otoriter bir adamdı. Ama, mevcut muamelât gibi görünen küçük meseleler söz konusu olduğunda, fuzuli işlerle otoritesini sarsmak istemeyerek, sistematik olarak kötü niyet gösterisinde bulunmazdı. Bundan dolayı kendim doğrudan konuya müdahil olmamış ve talebimizi müsteşarımız aracılığıyla sanki güncel bir sorunmuş gibi sunmuştum. Yine de, Wangenheim'in Berlin'e bu konu hakkında başvurmak zorunda hissedeceğini düşünmüştüm. O yüzden Ethem Bey'e, Baron Wangenheim'e meselenin oldukça sıradan, ama acil bir sorun olduğunu, Büyükelçinin kendi girişimi ile bu meseleyi çözebileceğini söylemesini tavsiye ettim. Bu girişimin İmparator Guillaume'un[65] özellikle hoşuna gideceğine emindim.

64 Baron Hans Freiherr von Wangenheim, 1912-1915 tarihleri arasında Almanya'nın İstanbul Büyükelçiliği görevini ifa etmiştir.

65 Kayser II. Wilhelm.

Tahmin ettiğim gibi, Baron Wangenheim şahsen her hangi bir itirazı olmadığını, ama bu konuda talimatları olup olmadığını Berlin'e sorması gerektiğini söylemiş. Ethem Bey'in özellikle konunun aciliyetini vurgulayarak ısrarını görünce; "Önemli değil. Berlin'e bir telegraf göndereceğim, cevabın olumsuz olmayacağına emin olduğum için, cevabı beklemeden, Loreley'in bu gece Selanik'e doğru denize açılması için gerekli hazırlıkları yapacağım" diye eklemiş.

Ethem Bey, çalışmalarının sonucu hakkında bana bilgi vermek üzere hemen Babıâli'ye döndü. Gerekli hazırlıkları yapmak için akşama kadar dört saatimiz vardı. Baron Wangeinhem'in vermiş olduğu söze gerçekten sadık kalacağından emin olarak, girişimin başarısı hakkında Sadrazam Ahmet Muhtar Paşa'yı bilgilendirdim. O da, Sultan Reşad'ı haberdar etmek üzere Saray'a gitti. Damat Şakir ve Haydar Paşalar Saray'a davet edildiler ve o gece Selanik'e gitmek için hazırlıklarını yapmalarına dair kendilerine emir verildi.[66]

Bu haberi aldıktan sonra, Loreley'in istenilen saatte kesinlikle orada olacağından emin olarak, doğrudan evime döndüm ve günün yorgunluğunu atmak için hızlıca yatmaya gittim. Geceyarısından kısa bir süre sonra, kapım çalındı. Loreley'in kaptanı ve Alman elçilik konsolosu aciliyet gerektiren bir iş için geldiklerine dair ısrarcı olarak, hizmetçimden derhal beni uyandırmasını istiyorlardı. Hizmetçim beni yaşanılanlar hakkında bilgilendirdiği zaman, sinirlendim, zira bu saatte Loreley'in çoktan yolda olacağını düşünüyordum. Giyinmeksizin, salona indim; refakat gemisinin kaptanı, söze girerek, doğrudan İmparator Wilhelm'in emirleri altında, elçiliğin basit bir isteğiyle böyle bir görev için sorumluluk alamayacağını söyledi. Onun itirazına doğrudan cevap vermeden: "Ama çoktan hareket etmiş olmalıydınız. Acele etmeniz gerektiğini ve her geçen saatte bu görevi başarmanın ne kadar imkânsızlaştığını bilmiyor musunuz? Kararlaştırdığımız gibi, bu gece gitmeniz gerekiyordu. Beş, altı saat geçti ve siz hala buradasınız"

66 Ayrıca bkz. Celalettin Yavuz, "Abdülhamid'in Selanik'ten İstanbul'a Alman Gemisi İle Nakli, Alman Belgelerine Göre", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 20, Sayı 31, Ankara 2000, s. 167-177. Noradunkyan burada damat olarak Şakir ve Haydar Paşaların isimlerini veriyor. Celalettin Yavuz ise makalesinde Arif Hikmet Paşa ile Hikmet Şerif Paşaları zikrediyor. M. Çağatay Uluçay'ın *Padişahların Kadınları ve Kızları* eserine bakıldığında Arif Hikmet Paşa'nın II. Abdülhamid'in kızı Naile Sultan ile evli olduğu, Şerif Paşa'nın ise Hikmet Şerif değil, Abdülaziz'in kızı Emine Sultan'la evlenen Mehmet Şerif Paşa olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. M. Çağatay Uluçay'ın *Padişahların Kadınları ve Kızları*, TTK Basımevi, Ankara 1980, s. 166 ve 180. Ayrıca bkz. Aydın Çakmak, *Sürgünde Bir Hakan*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014, s. 160-179. Damat (Germiyanoğlu) Arif Hikmet Paşa ile II. Abdülhamit'i hal eden dörtlüdeki Gürcü Arif Hikmet Paşa karıştırılmamalıdır. Bkz. Kuneralp, s. 66. Damat Mehmet Şerif Paşa (Çavdarlıoğlu) için bkz. Kuneralp, s. 104. Mustafa Kemal Paşa, *Nutuk*'ta dönemin Dahiliye Nazırı olarak tutumlarından dolayı Mehmet Şerif Paşa'yı ağır bir şekilde eleştirmektedir. Bkz. Kemal Atatürk, *Nutuk (1919-1927)*, Yayına Hazırlayan Zeynep Korkmaz, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000, s. 156, 162, 178, 227 ve 244.

dedim. "Ama Berlin'in resmi onayı olmadan böyle bir görevin sorumluluğunu almam mümkün değil" diye ekledi. "Yani İmparator Guillaume'un tek yapacağının onaylamak olduğu tüm işlerde de size illa ki onay mı gerekli?" Eğer Selanik ansızın alınırsa ve Abdülhamid düşmanlarımız tarafından tutsak edilirse, bunun sadece bir anda olacağını düşündünüz mü? Buna ilk İmparator Wilhelm'ın kendisi üzülecektir. Bir Alman kaptanının bu trajediyi önleyecebilecekken, bir şey yapmadığını öğrendiği zaman ne düşünecektir? Lütfen, kaybedecek zamanımız yok, zaten geciktik, mümkün olan en kısa sürede yola çıkın" diye cevap verdim.

Kaptan yine başka bir itirazda bulundu: "Tamam, gideceğim ve Abdülhamid'i alıp, İstanbul'a getireceğim. Ama eğer yolculuk sırasında, İstanbul'a gitmemek konusunda ısrar ederse ve başka bir yere gitmek [isterse], ne yapmalıyım?"

Sabık Sultan'ın İstanbul'dan başka bir yere gitmek istemeyeceğine, zira Abdülhamid'in böyle bir maceraya girişecek bir adam olmadığına dair ona güvence verdim. Bundan son derece emin olarak, eğer gerçekten başka bir yere, örneğin Almanya'ya gitmek isterse, götürebilirsiniz, çünkü kendisi tutsak değil, tamamen özgürdür diye ekledim.

Nihayet kaptanı ikna ettim; "Madem öyle, peki, sorumluluğu alıyorum" dedi. Beni asker selamıyla selamladıktan sonra, daha fazla zaman kaybetmeksizin, hemen yola koyulacağını söylerek elveda dedi.

Loreley Selanik'e en ufak bir hadise olmaksızın vardı. Damat Şakir ve Haydar Paşalar hemen Abdülhamid'in yanına Alatini Köşkü'ne gittiler ve bizzat İmparator Wilhelm'in Abdülhamid'in Yunanlılar tarafından tutsak alınmasını önlemek için derhal İstanbul'a gitmesini istediğini bildirdiler. Ayrıca, yolculuğun güvenliği için Alman imparatorunun hususi olarak Loreley'i Selanik'e göndermiş olduğunu ve bu gemiyle gideceklerini belirttiler. Tahmin ettiğim gibi, Selanik'in Yunanlıların eline düşme tehlikesinde olacak kadar Yunanlıların güçlenmiş olduğu fikrini kabul etmekte zorlanmasına rağmen, Abdülhamid daha fazla itirazda bulunmadı. İstanbul'a dönüş yolunda, paşalar yani damatları savaşın gidişatı hakkında bilgi verirken, Balkan ittifakının nasıl oluştuğunu açıklayan Loreley'in kaptanından şaşkınlığını saklamadı.

Abdülhamid, eli sakalında, [tüm bu olanlara] inanmak istemezcesine şaşkınlıkla dinliyordu. Nihayet, "Ne garip bir durum, koca Osmanlı İmparatorluğu içinde, Yunanlılar ve Bulgarlar arasında her zaman canlı olan asırlık nefreti kaşıyıp bu ittifakı engellemeye muktedir tek bir adam bulunamadı mı..." dedi. Haklıydı. Ama bunda şaşılacak bir durum yoktu,

çünkü bu ittifakın gelişimi sırasında, Türkiye'deki işler tamamen İttihatçıların elindeyken, Yunan politikası oldukça kurnaz bir adam olan Venizelos tarafında idare ediliyordu… Ard arda İstanbul'a gelen Sırp ve Bulgar hükümdarları, çılgın İttihatçılar tarafından, haraç veren adi otonom güçler gibi karşılanmışlardı. Hepsi, diğerleri gibi, İstanbul'dan yeni Türk yönetimi hakkında çok kötü izlenimlerle ve gelecekteki politikaların yönelimi hususunda endişelenerek ayrılmışlardı. Her ikisi de yeni Türkiye'nin kendileri için tehlike arzettiğine ikna olmuşlardı, dahası geçimsiz milliyetçiler olan Jön Türkler günden güne daha da güçleniyorlardı. İmkânsız ittifakı gerçekleştirmek için, bu gelişmeyi sömürmek Venizelos'un gözünden kaçmamıştı. Ama onun dehasının asıl büyüklüğü, özellikle Jön Türklerin burnunun dibinde, Fener Patrikliği ve Bulgar Eksarhlığı arasındaki ilişkiler bahanesiyle, Osmanlı Meclis-i Mebusanı'ndaki Yunan ve Bulgar milletvekilleri vasıtasıyla, bu ittifakın temellerini İstanbul'un göbeğinde oluşturulmasında yatıyordu.

*) Nubar Kütüphanesi,[67] ms. arm. P.I.J. 4-40, 87 ff.

**) A. A.'nın notu: "Ayrıntıları neredeyse kelimesi kelimesine kendisi tarafından verilen bu biyografik notun devamı ve ulusal faaliyetine [Millet içinde] dair ikinci bir bölümü vardı. Bendeki taslakların içinde ne onu ne de diğerini bulabildim. Onları muhafaza etmiş olması pek kuşkulu değildir."

***) Aram Andonyan'ın notu: "Noradunkyan, bu belgelerin herbirinin bir örneğini muhafaza etmiş olduğunu ve bu bölüme ekleyeceğini söylemekten memnun olarak, Nuryan'ın çalışmasına veya onu çürütmek için hazırladığı belgeye ilişkin bana herhangi bir ayrıntı vermedi. Bunların hiç birini öğrenme imkânım olmadı A[ram] A[ndonian]."

****) Aram Andonyan'ın notu: "Doğramacıyan, Taşnaksutyun üyesiydi."[68]

*****) "Pagouran'ın ([not] Vahan Kürkçüyan'ın) [Kilikya'daki Ermeni Otoritelerine Eleştirel Bir Bakış Açısı], St. Petersburg'ta Ermeni alfabesiyle basılan Arak's dergisinde kısmen yayınlanmış olan eseri budur. Daha sonra yazar, bu çalışmayı tamamlamış ve İzmiriant komisyonuna ödül alma umuduyla göndermişti. Kürkçüyan bu eseri 1904 yılında, aynı başlık ve aynı müstear isimle, Lefkoşa'da yayınladı. A[ram]. A[ndonian]."

67 Nubaryan Kütüphanesi olarak da bilinir.

68 Kendisi de Hınçak üyesi olan Andonyan'ın notundan anlaşıldığı üzere, kendisi lisede bomba ve silahları saklayan öğretmeni tanımaktaydı.

1) Bu notun hazırlanmasında kullanılan biyografik veriler ve gazete küpürleri Nubar Kütüphanesi arşivinden alındı, CGPL, XIX-140.

2) Bogos Nubar tarafından 1928'de kurulan kütüphanenin ilk müdürü olan ve bu görevi 1951 yılında ölümüne kadar devam ettiren Aram Andonyan tarafından birçok kitap koleksiyonu ve arşiv kütüphaneye miras bırakıldı.

3) Pireneli bir ailenin çocuğu olan Bertrand Bareilles İstanbul'a 1870'lere doğru taşındı. Burada "Doğu Olayları" ve özellikle Ermeni halkına çizilen kader üzerine makaleler yayınlarken; şehzadelere ve askeri akademi öğrencilerine Fransızca öğretti. Paris'in inatla görmezden geldiği Türk-Alman ittifakını ifşa ettikten sonra, 1913 yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndan kesin olarak kaçtı ve daha sonra da 1917'de, *Türkler: İmparatorluklarının ne olduğu, siyasi komedilerini* kitabında Ermenilerin kurban olduğu kıyımları dile getirdi. Maurice Barrès'in kayınpederidir.[69]

4) Tam olarak Gasma Köyü (Divriği Kazası), Binga/Pinghian yakınlarında, Ağın/Eğin ve Divriği arasında yarı yoldadır.[70]

5) Krikor Bağdasar Noradunkyan (1811-1870), ona Hampartzum isimli bir oğul, ve Annik isimli bir kız veren Annik Arusyak Cevahirciyan'la evliydi.

6) Türkçesi: "redaktör."[71]

7) Apik Unciyan, 1834'te İstanbul Pera'da doğdu, banker ve saraya yakın çevrelerin tahıl tedarikçisiydi, 26 Ağustos 1905 tarihinde Galata meydanında Hınçak militanı Ohannes Afaryan tarafından öldürüldü. Bkz. Nubar Kütüphanesi, Apik Unciyan Dosyası, 5A/2.[72]

---

69 Fransız yazar ve siyaset adamı Maurice Barres hakkında bilgi için bkz. *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, Cilt 3, Gelişim Yayınları, İstanbul 1986, s. 1334-1335.

70 Ayrıca bkz. Pamukciyan, *Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar,* s. 19.

71 Burada muhtemelen bir önceki kelimeye sonnot koyulacakken, yanlış yere konulmuş. Zira mütemayiz, temayüz etmiş, sivrilen manasına gelmesinin yanında; Osmanlı devlet teşkilâtında Tanzimat'tan sonra bir süre kullanılan ve mülkî rütbelerden sâniye ile ûlâ sânîsi arasında yer alan bir rütbedir [Askerî rütbelerden miralay (albay) karşılığı idi]. İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2005, s. 2265.

72 Burada, Apik Efendi'nin doğum yılı 1834 olarak belirtilmesine rağmen Pamukciyan'ın kitabında 1831 yazmaktadır. Bkz. Pamukciyan, *Biyografileriyle Ermeniler*, s. 370.

Hınçak ve Taşnak komiteleri, tetikçileri vasıtasıyla hedefleri önünde engel olarak gördükleri üst düzey Ermenilere karşı, özellikle "Ermeni din adamlarına, devlet hizmetinde çalışan Ermenilere, Ermeni avukat, doktor ve zenginlerine yönelik" suikast eylemlerinde bulunmuşlardır.

Apik Unciyan Efendi komitecilere yardım ve yataklık yaptığı iddiasıyla yargılanmıştı. Özellikle Unciyan Efendi'nin gözetimi altında yönetilen Galata'daki Ermeni kilisesinde silah ve mühimmat bulunmuş,

8) Babıâli'de üst düzey memurluk ve Osmanlı Ziraat Bankası yönetim kurulu başkanlığı yapmış olan Simon Maksudyan[73] (1836-1895) uzun yıllar Pera Ermenilerinin temsilciliği ve Ulusal Siyasi Konseyin başkanlığı vazifesini ifa etti (1873-1876, 1882-1885, 1887-1889, 1891-1895). Bu özelliğiyle, yirmi yıldan fazla Ermeni kurumlarında önemli bir rol oynadı (bkz. [Arevelk'] n° 378 10 Ocak 1895 ve Sayın Ormanyan, Azkabadoum, III, col. 5047 bilhassa).

9) Ermeni köylerin kendi kendilerini savunmalarını organize etmeye ve Avrupa kamuoyunun dikkatini Ermenilerin kaderi üzerine çekmeye çalışan Taşnaksutyun ve Hınçak komitelerine atıfla.

10) 30 Eylül 1895'de Hınçak tarafından örgütlenen Babıâli gösterisi 4000 kişi topladı. Bu tür kamuya açık yerlerde gösterilere alışık olunmadığından, göstericiler Babıâli önüne geldiklerinde asker üzerlerine ateş açtı. Ölü sayısı 1.000'e ulaştı. Ermeniler bu katliamdan sonra İstanbul'daki kiliselere sığındılar ve yaklaşık 3 hafta boyunca kaldılar. Apik Unciyan ve Ohannes Nuryan gibi iki Ermeni ileri geleni eşliğinde olan Gabriel Noradunkyan'ın burada atıfta bulunduğu arabuculuk projesi, başkentin kiliselerine sığınmış olan Ermenileri, "tamamen cezasız" bir şekilde evlerine dönmelerine ikna etmeyi amaçlıyordu. Bu maksatla, Sadrazam davet edilme nedenleri hakkında bilgi vermeden, ki Noradunkyan'ın eşinin endişelenmesi bu yüzdendi, onları acilen Yıldız Sarayı'na görüşmeye davet etti. Küçük Said Paşa bu olaydan kısa bir süre sonra istifa etti ve yerine Kamil Paşa geçti.

11) Ohannes Nuryan,[74] uzun yıllar Şura-yı Devlet azalığı ve Ermeni Meclisi üyeliği yaptı, 1885-1887 arası milletinin en yüce temsilciliği olan Ermeni Siyasi Konseyi Başkanı oldu.

12) Bu olayların ardından, seçildiğinden beri Sultan'la ciddi sorunlar yaşayan Patrik Mateos İzmirliyan, istifaya zorlandı ve Kudüs'e sürüldü. Yerine,

---

Apik Efendi'nin de suçlu olabileceği düşünülmüştü. Yargılandıktan sonra üç yıl kalebentliğe mahkûm edilmiş, sağlık durumu nedeniyle padişah tarafından affedilmiştir. Apik Efendi komitelere bir ara maddi yardımda bulunmuş, daha sonra destekte bulunmayı reddetmiştir. Bu durumun diğer iş adamları nezdinde kötü örnek olacağından çekinen komite de öldürülmesine karar vermiştir. Nitekim Elazığlı Ohannes Afaryan isimli komitacı Apik Unciyan'ı Galata'da öldürmüştür. Afaryan daha sonra yakalanmıştır. Bkz. Karacakaya, s. 41, 42 ve 47, 48.

73 Patrik ile birlikte hareket ettiğinden dolayı Simon Maksudyan, 22 Mayıs 1894 tarihinde Galata'da, Sivaslı Tatyos oğlu Artin ile İstepan oğlu Aro'nun silahlı saldırısına maruz kalmış, suikast teşebbüsünden ağır yaralı olarak kurtulmuştur. Failler yakalanmış ve idama mahkûm edilmişlerdir. Bkz. Karacakaya, s. 22, 23, 94 ve 108.

74 Ohannes Nuryan hakkında bilgi için bkz. Mehmed Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, C. XIV, TTK Yayınları, Ankara 2008, s. 1.

katliamlar sırasında tahrip edilen kiliseleri, manastırları ve okul binalarını onarmaya ve Abdülhamid döneminde Ermeni vilayetlerindeki mal ve kişilerin dolaşımına yönelik kısıtlamaları kaldırmaya çalışan, sıradışı bir Patrik olan Mağakya Ormanyan[75] geldi. 1891'den itibaren faaliyetleri Sultan tarafından askıya alınan Temsilciler Meclisi'ne artık yaslanamayan Ormanyan; Noradunkyan ve Artin Aslanyan Paşa gibi hala Babıâli'de olan iyi insanlar tarafından çevriliydi.[76]

13) Noradunkyan böylece, açıkça söylemese de, barbarca eylemler karşısında duyduğu rahatsızlığı belirtir.

14) Tabii ki, Ermenilerin bulunduğu tüm bölgelerde sistematik olarak kıyımların başladığı belirli zamanda, 1895 yılının Kasım ayının başında Sultan tarafından desteklenen, uygulanması İstanbul'daki güçlerin elçiliklerine emanet edilmiş, Sasun katliamlarının ardından Ermeni bölgelerinde yapılması öngörülen reformlardan söz edilmektedir. G. Noradunkyan tarafından ileri sürülen tarih sorgulanabilir. Said Paşa sonuç olarak, 3 Ocak 1895 tarihinde istifa etti, yerine hemen Kamil Paşa geldi, kendisi bizzat görevini Halil Rifat Paşa'ya devretti.

15) Ermeni yetkililer tarafından 1860'da kabul edildi, Sultan tarafından ise, bazı değişiklikler istemeden olmaksızın, Osmanlı yetkileri için "yapısal düzenleme" ve Ermeni Patrikliği için "Ulusal Anayasa" başlığı altında, ancak 3 yıl sonra onayladı.

16) Her yıl komisyonca seçilen edebi ve tarihi eserlere ödül vermek için 10.000 rublelik fonu bulunan Hovsep İzmiriants Komisyonu, bağışçı tarafından 3 Nisan 1884'te yazılan vasiyetname üzerine 1887 yılında kuruldu. Bu komisyon, üyelerini atayan Patrikhane tarafından yönetiliyordu: bkz. [1900, Ulusal Hastane Genel Almanağı], İstanbul 1900, s. 217-219.

17) Sayın Portukal (1842-1897), Ermeni cemaatinde etkin, Padişah'ın güvenine sahip biriydi.[77]

---

75 Bkz. Pamukciyan, *Biyografileriyle Ermeniler*, s. 329-330.

76 Yazarın burada Noradunkyan, Artin Dadyan ve Istepan Aslanyan Paşaların Patrik Ormanyan'a yardımcı olacaklarından bahsederken, Artin Dadyan ve Istepan Aslanyan Paşaları birbirine karıştırdığı anlaşılmaktadır. Bilgi için bkz. Raymond H. Kévorkian, Paul B. Paboudjian, *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğun'nda Ermeniler*, Aras Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 19. Istepan Aslanyan hakkında bilgi için bkz. bkz. Pamukciyan, *Biyografileriyle Ermeniler*, s. 44-46.

77 Mikael Portakal Paşa hakkında bilgi için bkz. Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, C. XII, s. 45, 46; Rahip G. Çarkcıyan, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, Kesit Yayınları, İstanbul 2006, s. 112-113 ve Arzu Tozduman Terzi, "Osmanlı Maliyesinde Söz Sahibi Olan Üç Ermeni Nazır: Agop, Mikail ve Ohannes Paşalar", *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu (24-25 Mayıs 2001), Bildiriler,* İstanbul 2001, s. 21-34.

18) Nubar Paşa (1825-1899). 1878-1879, 1884-1889 ve 1894-1895 tarihleri arasında üç kez Mısır Başbakanlığı ve uzun süre Hariciye Nazırlığı (1866-1876 vb) vazifelerini yaptı.[78]

19) Oğlu Bogos (1851-1930), Mısır Demir Yolları Müdürlüğü, Katolikos IV. Kevork'un[79] Avrupa'daki temsilciliği (1912-1914) vazifelerini yaptı, sonra 1915-1920 yılları arasında Ermeni Milli Delegasyonu Başkanı oldu.

20) Mirza Melkum Han adıyla da bilinir (1833-1906). Londra, Berlin ve Roma'da İran Devletini Büyülelçi olarak temsil etti.[80]

21) İstanbul'da avukatlık yapan Garabed Şahbaz, Müslüman olduktan kısa bir süre sonra Paris'e yerleşti.

78 Nubar Paşa hakkında bilgi için bkz. M. Sabry, "Nubar Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, 9, MEB Devlet Kitapları, Eskişehir 2001, s. 337-339 ve Süleyman Kızıltoprak, "Kriz Döneminde Osmanlı Bürokrasisinde Ermeniler: Nubar Paşa Örneği", *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri*, Editörler İdris Bal ve Mustafa Çafalı, Lalezar Kitapevi, Ankara 2006, s. 173-187.

79 Bogos Nubar, IV. değil de V. Kevork tarafından atanmıştır. Ayrıntılar için bkz. Pamukciyan, *Biyografileriyle Ermeniler*, s. 271 ve Ali Arslan, *Ermeni Papalığı*, Paraf Yayıncılık, İstanbul 2010.

80 Ermeni asıllı İranlı reformcu, diplomat ve gazeteci Mirza Melkum Han'ın vefatı Andonyan tarafından 1906 yılı gösterilmesine rağmen, Mirza Melkum 1908'de ölmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hamid Algar, "Mirza Melkum Han", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 30, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, s. 164-166.

KAYNAKÇA

Abu-Manneh, B. "Sultan Abdulhamid II and Shaikh Abulhuda Al-Sayyadi", *Middle Eastern Studies*, Vol. 15, No. 2 (May 1979).

Algar, Hamid "Mirza Melkum Han", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 30, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2005.

Arslan, Ali *Ermeni Papalığı*, Paraf Yayıncılık, İstanbul 2010.

Artinian, Vartan *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu (1839-1863)*, Aras Yayıncılık, İstanbul 2003.

Bareilles, Bertrand *İstanbul'un Frenk ve Levanten Mahalleleri,* Güncel Yayıncılık, İstanbul 2003.

Bareilles, Roland *Osmanlı'nın Alacakaranlığı,* Güncel Yayıncılık, İstanbul 2003.

Baykal, Bekir Sıtkı "Birinci Meşrutiyete Dair Belgeler, Cilt 24, Sayı 96, Ekim 1960.

Coşar, Ömer Sami *Atatürk Ansiklopedisi*, Cilt 2, Hilal Matbaacılık, İstanbul 1974.

Çakmak, Aydın *Sürgünde Bir Hakan*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014.

Çarkcıyan, G. *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, Kesit Yayınları, İstanbul 2006.

Çorlu, Salih Münir *Geçmiş Zamanlar*, Hazırlayan İsmail Dervişoğlu, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2013.

Dabağyan, Levon Panos *Emperyalistler Kıskacında Ermeni Tehciri I*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007.

Dadyan, Saro *Osmanlı'da Ermeni Aristokrasisi*, Everest Yayınları, İstanbul 2011.

Danişmend, İsmail Hami *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Cilt 4, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972.

Demirci, H. Aliyar "İkinci Meşrutiyet Birinci ve İkinci Yasama Döneminde

(1908–1912) Osmanlı Âyan Meclisi'nin Ermeni Üyeleri ve Faaliyetleri", *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, C. 1, Asam Yayınları, Ankara 2003.

Demirci, H. Aliyar *II. Meşrutiyet'te Âyan Meclisi 1908–1912*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006.

Devereux, Robert *The First Constitutional Period: A Study of the Midhat Constitution and Parliament*, The Johns Hopkins Press, Baltimore 1963.

Durukan, Eyüp *Balkan Harbi'nde Edirne Kuşatması (1911-1913)*, Yayına Hazırlayan Murat Uluğtekin, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2013.

Farah, Caesar E. "Arab Supporters of Sultan Abdülhamid II: 'Izzet al-Âbid", *Archivum Ottomanicum*, 15, 1997.

Georgeon, François "Kemalist Dönemde Türkiye'de Fransızca Yayın Yapan Basına Toplu Bir Bakış (1919-1938)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt VI, Sayı 17, Ankara 1990.

Güneş, İhsan *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Hükümetler*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2012.

Halil Menteşe'nin Anıları, Yayın Kurulu Orhan Birgit vd, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986.

Herbert, Aubrey *Ben Kendim: A Record of Eastern Travel*, Edited by Desmond MacCarthy, Hutchinson & Co., London 1924.

İnönü, İsmet *Hatıralar*, Cilt 2, Yayıma Hazırlayan Sabahattin Selek, Bilgi Yayınevi, Ankara 1985.

Karacakaya, Recep *Ermenilere Yönelik Ermeni Suikastleri*, 47 Numara Yayıncılık, İstanbul 2006,

Karakışla, Yavuz Selim *Exile Days of Sultan Abdülhamid II in Salonika (1909-1912)*, Libra Kitapçılık, İstanbul 2015.

Karakoç, Ercan "Gabriyel Noradunkyan Efendi: Ermeni Asıllı Bir Osmanlı Nazırı ve Ermeni Meselesine Bakışı", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, Cilt 7, TTK Yayınları, Ankara 2014.

Karakoç, Ercan "Gabriyel Noradunkyan Efendi'nin Ermeni Meselesiyle İlgili

Hazırladığı Rapor ve Lozan Antlaşması Sonrasında İsmet İnönü'ye Gönderdiği Hususi Mektup", *Ermeni Araştırmaları Dergisi,* Sayı 35, 2010.

Karakoç, Ercan "Osmanlı Hariciyesinde Bir Ermeni Nazır: Gabriyel Noradunkyan Efendi", *Uluslararası İlişkiler Dergisi,* Cilt 7, Sayı 25, Bahar 2010.

Kayar-Malhasyan, Sivart "Krikor Odyan", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, Cilt 2, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 1999.

Kévorkian, Raymond *Ermeni Soykırımı*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.

Kévorkian, Raymond H. "Gabriel Noradounghian (1852-1936)", *Revue d'histoire arménienne contemporaine* [*Çağdaş Ermeni Tarihi İncelemeleri],* I (1995).

Kévorkian, Raymond ve H. Paul B. Paboudjian, *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğun'nda Ermeniler*, Aras Yayıncılık, İstanbul 2012.

Kızıltoprak, Süleyman "Kriz Döneminde Osmanlı Bürokrasisinde Ermeniler: Nubar Paşa Örneği", *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri*, Editörler İdris Bal ve Mustafa Çafalı, Lalezar Kitapevi, Ankara 2006.

Kuneralp, Sinan *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, İsis Yayınları, İstanbul 1999.

Lewy, Guenter *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey: A Disputed Genocide*, The University of Utah Press, Salt Lake City 2005.

Noradounghian, H. *Vers La Guerre Balkanique et Vers La Premiere Guerre Mondiale*, La Turquie Moderne Basımevi, İstanbul 1950.

Orel, Şinasi ve Süreyya Yuca, *Ermenilerce Talat Paşa'ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü*, TTK Yayınları, Ankara 1983.

Pakalın, Mehmed Zeki *Sicill-i Osmanî Zeyli*, C. XIV, TTK Yayınları, Ankara 2008.

Paker, Esat Cemal *Kırk Yıllık Hariciye Hatıraları*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2000.

Pamukciyan, Kevork *Biyografileriyle Ermeniler*, Aras Yayıncılık, İstanbul 2003.

Pamukciyan, Kevork *Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar,* Aras Yayıncılık, İstanbul 2003.

Sabry, M. "Nubar Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, 9, MEB Devlet Kitapları, Eskişehir 2001.

Simavi, Lütfi *Osmanlı Sarayının Son Günleri*, Hürriyet Yayınları, İstanbul.

Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi, Hazırlayanlar Bayram Kodaman ve Mehmet Ali Ünal, TTK Yayınları, Ankara 1996.

Sultan Abdülhamid, Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıratı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1990.

Şimşir, Bilal N. *Lozan Telgrafları*, Cilt 1, TTK Yayınları, Ankara 1990.

Terzi, Arzu Tozduman "Osmanlı Maliyesinde Söz Sahibi Olan Üç Ermeni Nazır: Agop, Mikail ve Ohannes Paşalar", *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu (24-25 Mayıs 2001), Bildiriler,* İstanbul 2001.

Tuğlacı, Pars *Bulgaristan ve Türk-Bulgar İlişkileri*, Cem Yayınevi, İstanbul 1984.

Turan, Ömer "II. Meşrutiyet ve Balkan Savaşları", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Yayına Hazırlayan İsmail Soysal, TTK Yayınları, Ankara 1999.

Uluçay, M. Çağatay *Padişahların Kadınları ve Kızları*, TTK Basımevi, Ankara 1980.

Varol, Muharrem "Rasputinleştirilen Bir Şeyh: Ebü'l-Huda Sayyadi (1850-1909)", *Tarihimizden Portreler: Osmanlı Kimliği*, Editörler Zekeriya Kurşun, Haydar Çoruh, Ordaf Yayınları, İstanbul 2013.

Wasti, Syed Tanvir "Halil Menteşe: The Quadrumwir", *Middle Eastern Studies*, Nol. 32, No. 3 (July 1996).

Yavuz, Celalettin "Abdülhamid'in Selanik'ten İstanbul'a Alman Gemisi İle Nakli, Alman Belgelerine Göre", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 20, Sayı 31, Ankara 2000.